

Tartalomjegyzék

In memoriam Jung Károly

- 3 **Harkai Vass Éva:** Antibarbaricvm (vers)
- 6 **Fehér Viktor:** A folklorisztika egyszemélyes műhelye (nekrológ)
- 15 **Várady Tibor:** Házasság és válóper (dokumentumpróza)
- 40 **Horváth Futó Hargita:** Vuk Karadžić szenttamási mesemondója és mesefordítója, Grujo Mehandžić és Gion Nándor (tanulmány)
- 56 **Kurcz Ádám István:** Hol tart a Gion-életmű kiadása? (tanulmány)

A II. világháború és a titói Jugoszlávia emlékezete

- 65 **Fehér Viktor:** Az emlékezet néprajzi/antropológiai vizsgálata (szerkesztői előszó)
- 69 **Hannos Gábor:** Tér és emlékezet (tanulmány)
- 76 **Ruzsicsics Ferenc:** Kulturális emlékezet és emlékezetpolitika (tanulmány)
- 82 **Markó Eszter:** „Kisfiam, nyilván nem látjuk egymást többet...” (tanulmány)

- 89 Tompa-Horváth Iringó:** A déli védelmi rendszer és a Tito-ellenes emlékezetpolitika kapcsolata (tanulmány)
- 100** A tökéletes egyensúly nyomában – **Kucor Tamara** interjúja **Gyurkovics Hunor**ral
- 110 Jódal Rózsa:** Aki életet lehel az agyagba (Ninkov K. Olga: *Nemes Fekete Edit kerámiaművészete*) (kritika)
- 116 Bordás Győző:** A negatív tükörrel szemben (Lovas Ildikó Híd Irodalmi Díjához)
- 119 Szalai Elor Emina:** Klamm tanár úr (László Sándor Vajdasági Magyar Művészeti Díjához)
- 121 Erős-Bunyik Lili:** Házi gyakorlatok a szeretetért (Palásti Andrea Forum Képzőművészeti Díjához)

A fedőlapon és a számban **Gyurkovics Hunor** alkotásait közöljük.

HARKAI VASS ÉVA

Antibarbaricum¹

(régimódi vers)

*Jung Károly poeta doctusnak és Vajdaság
legtudósabb néprajzkutatójának²*

*nagyon is ismerted
az emberi beszédet
s én értettem
a nyelvedet*

aki elment az nem néz vissza már
ha szólítod nem hallja
minek is fordulna vissza
már rég a barbárok földjéről
kivezető úton jár

elment a mogorva Héphaisztosz
a marcona sámán a (hányadik?)
régii sympós legény
már várják ott és zeng (szándékosan) falsul

---

¹ A szöveg Bányai János-, Böndör Pál-, Danyi Magdolna-, Fehér Kálmán-, Gerold László-, Juhász Erzsébet-, Jung Károly-, Pilinszky János-, Utasi Csaba- és a symposionistákból lett későbbi „hidasokkal” kapcsolatot tartó Tandori Dezső-kötetcímetek, -idézeteket, -hipertextusokat és -allúziókat rejt.

² Irodalmunk lassan halottbúcsúztatók, gyászszövegek műfajába fordul át.

egy nem nyugvó kóruszöveg:
az élet *bonyolult örömök és száz panasz*
egyben rossz *színházi kalauz és vér és sebek*
az élet a barbárok földjén: *ami nincs*
karszt és szétpergő palicsi homokszemek
benne a költő *kivált* ha *szerbiaidemagyar:*
senki sehol soha

maga rég nem lesz a világon
mikor én még mindég imádom –
énekeltétek és táncoltátok végig
a tanszék szűk és mindig homályos
folyosóját *irodalmi nagyapánk*
örökbe fogadott unokájával
s neveltünk nem tudván
hogy *dance macabre* ez
nemcsak a tiétek – az irodalomé
a költészeté is a limesek mentén
a déli végeken

(jártál-e a Kőfal utcában?
láttad-e a zongorát s a kiásott
sírgödör sárgaföldjébe – a löszbe –
süllyesztett fehér koporsót?
és egyáltalán: *lesz vigasz?*)

azon is neveltünk
hogy véletlenül kizártad magad
s a Gellért Szálló emeleti körfolyosóján
toporogva kiáltottál le az érkezőknek
hogy a belülről bezárult erkélyajtón
engedjenek be

bombázáskor pedig
amikor eltűntél
és senki sem tudta hová
a kollégáid földszinti lakásod
ablakán fessegették a redőny léceit
hogy a résen át belássanak (a lakásodba
az életedbe amelybe bezárkóztál)
hogyan ott vagy-e

hat ujjal
sámánként született
retorikában mindannyiunk
fölé magasodó súlyos figura! ...
most *ott* vagy-e
vagy még csak indulóban
kezeden a fölösleges hatodik ujj
eltávolítása után maradt heggel
nyakadban amulettel –
felismerhetően nem barbárként
a barbárok között?

2021 nyarán

FEHÉR VIKTOR

A folklorisztika egyszemélyes műhelye

Jung Károly 1980-ban vált az újvidéki Magyar Tanszék és a Hungarológiai Intézet hivatásos néprajzkutatójává, miután – mint maga is írja, – megörökölte Tóth Ferencnek, a tragikus körülmények között elhunyt egyetemi oktatónak, illetve az Intézet folkloristájának „stallumát” (JUNG 2005; 73). Innen is vonult nyugdíjba egyetemi rendes tanárként 2012-ben. Néprajzi, folklorisztikai érdeklődésének kibontakozása nagyban összefüggött iskolateremtő tanára, Bori Imre elképzeléseivel,¹ aki – valószínűsíthetően Katona Imre és az ELTE Folklore Tanszékének támogatásával² – a magyar irodalom és nyelvészet mellett meghatározó szerepet szánt a néprajz oktatásának is a hungarológiai képzésben.

Jung Károly 1970-ben szerezte meg magyartanári oklevelét, melyet követően újságíróként helyezkedett el a tartományi székvárosban. A *Magyar Szó* hasábjain megjelent cikkei között ekkoriban találkozhatunk először néprajzi tematikát is feldolgozó írással, amelyben három, újonnan megjelent népköltészeti kiadvány rövid ismertetésére vállalkozott.³ Ezek között találjuk a máig alapozó, összegző és orientáló műnek tartott,⁴ Bori Imre szerkesztésében megjelent *Idő, idő, tavaszidő* című kötetet is (BORI 1971). Volt egyetemi tanárának hatása azonban nem csupán az említett gyűjteményes kötet ismertetéséig terjedt, Bori ugyanis néprajzi gyűjtésre biztatta Jungot, sőt a III. zentai folklórszemináriumra,⁵ valamint a temerini néprajzi kutatások megszervezésével kapcsolatos megbeszélésekre is magával vitte.⁶ Emellett más, végzett magyartanárokkal együtt invitálta az 1973-ban induló posztgraduális képzésre, melynek programjába jelentős számú folklorisztikai tárgyú kurzust tervezett az intéz-

ményben dolgozó, illetve az ELTE Folklore Tanszékéről érkező vendég-tanárok irányításával (JUNG 2005; 68). Ez utóbbiak közül Jungra az egyik legnagyobb hatást Dömötör Tekla gyakorolta, akinek frissen megjelent kiadványát (DÖMÖTÖR 1974) ismertette is napilapunkban, később pedig követni kezdte érdeklődési területét, és a népszokások kutatását választotta saját kutatási irányának. Minderre másik meghatározó vendégtanára és későbbi mentora, Voigt Vilmos is ösztönözte Bori Imrével egyetemben (JUNG 2005; 69), aminek eredményeként megszületett magiszteri záródolgozata, melyben szülőfaluja, Gombos emberi életfordulókkal kapcsolatos népszokásait és hiedelmeit foglalta össze.

Az imént említett, 1977-ben megvédett dolgozat Jung folklorisztikai tevékenységének első nagy szintézise. Könyv formátumban megjelent változatáról elmondható, hogy máig az egyik legnagyobb hatást gyakorolta a titói szocializmus éveiben kibontakozó vajdasági magyar népszokáskutatásra, de a magyarországi és a többi határon túli emberi életfordulókat vizsgáló néprajzi dolgozatok is nagyban merítettek Jung 1978-ban megjelent monográfiájából (JUNG 1978). Éppen ezért megemlékező írásom további részében Jung Károly *Az emberélet fordulói* című kötete (JUNG 1978) hatástörténetének bemutatására teszek kísérletet, különös tekintettel a kiadvány jugoszláviai, majd vajdasági magyar párhuzamaira.⁷

Egy szokásmonográfia hatástörténete

A jugoszláviai magyar néprajzi kutatásban elszórt szokástanulmányok, hiedelem-közlések megjelentek már. (...) Hiányzott azonban éppen a szokásvilág egészének bemutatása. (...) Büszkén írhatom le, hogy az olvasó a legteltesebb magyar szokásleírást tartja kezében: nemcsak a jugoszláviai magyar, hanem egyáltalán a magyar néprajzkutatás ilyen áttekintést még nem tett közzé (VOIGT 1978: 210).

A jungi különút, mely a kilencvenes években teljesedett ki igazán és vált műhellyé a fogalom nem klasszikus értelmében, csíráiban már jelen volt a diplomadolgozat-írás előtt álló aspiráns témakijelölésében is. Az emberi életfordulók monografikus feldolgozása ugyanis – melynek feladatát rá szabta újvidéki és budapesti mentora –, mint a fenti idézetben olvashattuk, Voigt szerint akkoriban példanélkülinek számított a magyar nyelvterületen. Ugyanezt erősítették meg a kötetet a *Forrás* folyóirat hasábjain bemutató, továbbá más, további ismertetések szerzői is, melyek közül az alábbiakban idézek néhányat:⁸

A könyv fontosságát eleve meghatározza a témaválasztása. Olyan területét dolgozza fel a népeletnek, amelyet monográfia formájában ilyen részletességgel még nem ismertetett egy faluból sem a magyar néprajztudomány. Vannak kiváló lakodalmi leírásaink, előfordulnak jó tanulmányok a születésről és halálról, de a három nagy emberi sorsforduló együttes és összefüggő alapos bemutatása mindenképpen öröndetes eseménye, fontos állomása a magyar néprajzi irodalomnak (BÁRTH 1979; 89).

Jung Károly az emberi élettel kapcsolatos népszokások és hiedelmek teljes feltárását tűzte ki célul, és bár e teljesség elérését szerényen elhárítja magától, a megközelítése eddig mégis neki sikerült legjobban (KATONA 1980; 125).

Jung Károly fő érdeme a fáradhatatlan, minden, néha jelentéktelennek látszó mozzanatok is megragadó anyaggyűjtés, ami természetesen tiszteletadást és értékelést is jelent. Alig jelent még meg magyar nyelven az emberi életútról ilyen jeles néprajzi feldolgozás (BÁLINT 1980; 90).

Ahogy arra az idézetek szerzői is utalnak, illetve ahogyan azt Jung is panaszolta (JUNG 2005; 69), csupán kisszámú, rövidebb és nehezen elérhető összegzés és jelentősebb mennyiségű részfeldolgozás született korábban az emberi életfordulók vonatkozásában.⁹ Nem jelent még meg

például, illetve éppen ez időben készült el Györgyi Erzsébet a későbbi kutatásokban ugyancsak mintául szolgáló lakodalmi monográfiája, tehát Jung nem tudhatott róla¹⁰ (KATONA 1980; 125), ahogyan Bálint Sándor 1980-ban megjelent kötetéről sem (BÁLINT 1980).

Felismerve jelentőségét, a kiadó 6000-es példányszámban adta közre *Az emberélet fordulót*, melyből 5500 magyarországi, míg 500 jugoszláviai terjesztésre került (JUNG 2005; 70). „Ha Jung Károly nem is talált magának előképet, készített ő másoknak” – írta Katona 1980-ban (KATONA 1980; 127), s ahogyan már említettem, valóban a Jung által kidolgozott minta követése bontakozott ki előttünk az elmúlt bő negyven évben.

A titói Jugoszláviában kézenfekvőnek tűnt Jung Károly alapos munkájának felosztását, illetve az abban kialakított kérdőívét használni a további településeken zajló gyűjtések esetén. Valószínűsíthetően Jung monográfiájának mintájára született Borús Rózsa topolyai (BORÚS 1981), Csorba Béla temerini (CSORBA 1988; 168–189), Kovács Endre doroszlói (KOVÁCS 1988) kiadványa. Később Beszédes Valéria Szabadka (BESZÉDES 1998; 7–92) és Tóth Glemba Klára Muzslya (TÓTH GLEMBÁ 2000), legutóbb pedig Szőke Anna Kishegyes (SZŐKE 2012) és Fehér Viktor Egyházaskér (FEHÉR 2016) szokásmonográfiáját jelentette meg, melyek mellett egy készülő, Szaján szokásait megőrkítő kötetéről van tudomásom. Mindeközben a vezető magyar népszokáskutatók is egymás után jelentették meg a három életforduló csupán egyikére összpontosító kutatásaikat,¹¹ melyek eredményei az 1990-ben megjelent *Magyar Néprajz* VII. kötetében kerültek összegzésre (KAPROS 1990, GYÖRGYI 1990, KUNT 1990).¹² Ezen kötet további kutatásokra sarkallta a szakmabelieket,¹³ miközben az elméleti és módszertani újítások eredményei is mindinkább elérhetővé váltak a számukra.¹⁴

A fenti áttekintésből jól látszik tehát, hogy a Jung Károly által kijelölt monografikus kutatási irány műhellyé vált a jugoszláviai, majd vajdasági magyar folklorisztikában. Könyvében, illetve a későbbi tanulmányaiban írt, „kutatást serkentő” megjegyzések és szakirodalmi ismeretetések hatására megszorodtak a korábban fehér foltnak számító, szokáskutatás terén megjelent publikációk. Sajnálatos azonban, hogy

a tematikus kutatási kedv megnövekedésével együtt a vajdasági magyar népszokáskutatók mindmáig visszatérnek ehhez az alapműhöz (JUNG 1978), miközben a témában megjelent későbbi, orientáló anyaországi publikációk elkerülik a figyelmüket. Pedig, annak ellenére, hogy Jung egyedül dolgozott, a távolból figyelte a tudomány alakulását és a néprajzi témákkal foglalkozó vajdasági magyarok publikációs tevékenységét, s ha – többnyire szándéktalanul, de mégis – összefutott velük valamely rendezvényen, felhívta a figyelmüket az említett hiányosságokra is.¹⁵ Azzal együtt, hogy az újabb népszokáskutatások eredményei háttérbe szorultak a jugoszláviai, majd vajdasági magyar néprajztudományban, valamilyen oknál fogva Jung Károly „gombosológiai”¹⁶ kutatásainak lezárása sem keltette fel a figyelmüket, ahogyan a kutatói továbblépése sem a szerb–magyar és magyar–szerb összehasonlító folklorisztikai vizsgálatok területére. Paradox módon sajnos azután, hogy Jung a jugoszláviai és kisebbségi magyar, illetve magyarországi folklorisztika elismert képviselőjévé vált a kilencvenes évek második felére, és vállalni tudta a nemzeti kisebbségi kutatóra testált, két kultúra közti tudományos közvetítő feladatát, szakmai tevékenysége mindinkább szűkebb közegében tört felszínre, ezzel együtt pedig munkái nem váltottak ki többé a gombosi szokásmonográfiához hasonló hatást sem a szakmai, sem az önkéntes gyűjtők körében.

Zárszó

Jung Károlyt személyesen alig ismerhettem. Nyugdíjazása után nyertem felvételt a Magyar Tanszékre, ebből kifolyólag kurzusait nem hallgattam, nála nem vizsgáztam és atyáskodó témavezetői tanácsok sem hangzottak el a szájából irányomba. „Szabadidejét igen szűken méri másokra” – írta róla mentora (VOIGT 2014; 38). Magam is, csupán néhány kevéssé tervezett összetalálkozást, egy-két felém elejtett mondatot és két telefonbeszélgetést tudok felidézni emlékezetemből. Mégis tanulhattam tőle, elsőként felvilágosító, sajátos stílusú írásain túl, a legtöbbet *Az emberélet fordulójából* (JUNG 1978), melyet Faragó Kornélia tanárnő adott a kezembe, valószínűleg célzottan. Ennek újbóli értékelésére, s a

jelen tudományos igényeihez igazított kutatások folytatására minden bizonnyal a Jung Károly által kitaposott út újrajárásával, az elmúlt négy évtized tudományos terméseinek áttanulmányozásával kerülhet, s – bízunk benne – kerül majd sor.

Néhány évbe tellett, amíg a megfelelő kérdőívek kidolgozása, bizonyos előzmények felhasználása, részösszefoglalások áttanulmányozása, s egyáltalán a kérdés irodalmának egybe-hordása és átolvasása, s persze a gyűjtések után, megszületett *Az emberélet fordulói* című népszokás-monográfiám – akkor még barokkosan hosszú és cikornyás címmel (JUNG 2005; 69).

KIADÁS

JUNG Károly 1978. Az emberélet fordulói. Gombosi népszokások. Forum Könyvkiadó, Újvidék

IRODALOM

- BAKÓ Ferenc 1987. *Palócföldi lakodalom*. Gondolat, Budapest
- BALATONYI Judit 2017. *A gyimesi lakodalmak. Közös kultúra és különböző identitások?* Balassi Kiadó, Budapest
- BALATONYI Judit 2019. Lakodalomkutatások a 20. században: Módszerek, szemléletek és perspektívák. In *Krizsa János Néprajzi Társaság Évkönyve 27*: 303–317.
- BALÁZS Lajos 1994. *Az én első tisztességes napom. Párválasztás és lakodalom Csíkszentdomokoson*. Kriterion Kiadó, Bukarest
- BALÁZS Lajos 1995. *Menj ki én lelkem a testből. Elmúlás és temetkezés Csíkszentdomokoson*. Pallas-Akadémia, Csíkszereda
- BÁLINT Sándor 1980. *A szegedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete*. Harmadik rész. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Móra Ferenc Múzeum, Szeged
- BÁRTH János 1979. Jung Károly: Az emberélet fordulói. Gombosi népszokások. *Forrás*, 3: 89–90.
- BESZÉDES Valéria 1998. Bölcsőtől a koporsóig. In B. V.: *Örökség II. Kis magyar bácskai néprajz*. Életjel, Szabadka, 7–92.
- BORI Imre 1971. *Idő, idő, tavaszidő*. Forum Könyvkiadó, Újvidék
- BORI Imre 2001. Katona Imre emlékezete. *Híd*, 7–8: 869–871.
- BORÚS Rózsa 1981. *Topolya népszokásai*. Magyar Nyelv, Irodalom és Hugarológiai Kutatószokások Intézete, Újvidék
- CSÁKY Károly 1992. „Pogánykát vittünk, báránykát hoztunk”. A születéssel s a gyermekkel kapcsolatos népi hiedelmek és szokások az Ipoly mentén. Csehszlovákiai Magyar Néprajzi Társaság, Komárom
- CSÁKY Károly 1999. „Nem halt meg, csak alszik”. A halottkultusz, a halállal és a temetéssel kapcsolatos szokások, hiedelmek a Középső-Ipoly mentén. Lilium Aurum, Dunaszerdahely
- CSORBA Béla 1988. *Temerini néphagyományok*. Forum Könyvkiadó, Újvidék
- DÖMÖTÖR Tekla 1974. *A népszokások költészete*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- FEHÉR Viktor 2016. *Shokáskutatás Vörbicsán*. Forum Könyvkiadó, Újvidék
- GYÖRGYI Erzsébet 1990. A házasságkötés szokásai. In *Magyar Néprajz VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság*. Szerk. és szövegeket gondozta: Dömötör Tekla. Akadémiai Kiadó, Budapest, 32–66.
- HESZ Ágnes 2012. *Élők, holtak és adósságok – A halottak szerepe egy erdélyi falu társadalmában*. L'Harmattan kiadó, Budapest
- L. JUHÁSZ Ilona 2002. *Rudna I. Temetkezési szokások és a temetőkultúra változásai a 20. században*. Lilium Aurum Könyvkiadó, Komárom
- JUNG Károly 2005. Életemről; Jung Károly folklorisztikai munkásságának bibliográfiája 1972–2004. *Létünk*, 3: 63–74; 75–94.
- KATONA Imre 1980. Jung Károly: Az emberélet fordulói. Gombosi népszokások. *Ethnographia*, 91: 125–127.
- KATONA Imre 2004. *Tisza szélén, Duna hosszán. Úti feljegyzések, utolsó beszélgetések*. Masszi Kiadó, Budapest

KATONA Imre 2019. 254. levél. In Ózer Á.–Berényi E. és mtsai: *A címzett: Bori Imre*. Forum Könyvkiadó, Újvidék

KAPROS Márta 1986. *A születés szokásai és hiedelmei az Ipoly mentén*. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék, Debrecen

KAPROS Márta 1990. A születés és kisgyermekkor szokásai. In *Magyar néprajz VII*. Szerk.: Dömötör T.–Hoppál M.–Barna Gábor. Akadémiai Kiadó, Budapest, 9–30.

KOVÁCS Endre 1988. *Bölcsőtől a koporsóig. Az emberélet fordulójának népszokásai Doroszlón*. Magyar Nyelv, Irodalom és Hugarológiai Kutatások Intézete, Újvidék

KUNT Ernő 1981. *A halál tükrében*. Magvető Kiadó, Budapest

KUNT Ernő 1987. *Az utolsó átváltozás. A magyar parasztság halálképe*. Gondolat Kiadó, Budapest

KUNT Ernő 1990. Temetkezési szokások. In *Magyar néprajz VII*. Szerk.: Dömötör T.–Hoppál M.–Barna Gábor. Akadémiai Kiadó, Budapest, 67–102.

SZÓKE Anna 2012. *Örökre hagyom. Fejezetek Kishegyes társadalomnéprajzához*. Kiss Lajos Néprajzi Társaság, Szabadka

TÓTH-GLEMLA Klára 2000. „Mindönki Muzslára akar mönni”. Logos, Tóthfalva

VOIGT Vilmos 1978. Utószó. In Jung Károly: *Az emberélet fordulói*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 205–216.

VOIGT Vilmos 2014. Mit is kutat Jung Károly? *Híd*, 6: 36–51.

JEGYZETEK

¹Lásd erről: JUNG 2005.

²Lásd Katona Imre megjelent úti feljegyzéseit és Bori Imrénének írt levelét, illetve Bori Katona halálára írt megemlékezését: KATONA 2004, KATONA 2019, BORI 2001; 869–871.

³Lásd: *Magyar Szó*, 1971. december 18., 28. évfolyam, 346. szám, 13. oldal.

⁴Mi sem bizonyítja ezt jobban, minthogy a Kiss Lajos Néprajzi Társaság megünnepelte idén az említett kiadvány megjelenésének ötvenedik évfordulóját. Lásd: <https://www.magyarszo.rs/hu/4722/kultura/250285/Hol-tart-a-folk%C3%B3rkutat%C3%A1s-Kiss-Lajos-N%C3%A9prajzi-T%C3%A1rsas%C3%A1g-folk%C3%B3rkutat%C3%A1s.htm> (2021. szeptember 5.)

⁵Lásd: *Magyar Szó*, 1972. június 30., 29. évfolyam, 178. szám, 10. oldal.

⁶Lásd: „Pénteken délután érdekes beszélgetés folyt a temerini községi képviselő-testület épületében. ÖKRÉSZ Károlynak, a képviselő-testület elnökének szervezésében a község művelődési és társadalmi életének vezetői – BÁLINT Lajos, a Népegyetem igazgatója, PAPP Imre, a Szocialista Szövetség helyi szervezetének elnöke és SÁROSI István, a Kókai Imre Általános Iskola igazgatója – a temerini néprajzi kutatások megszervezéséről, valamint a Gyöngyösbokréta és népitánc-csoportok jövő évi, Temerinben megrendezendő találkozásának előkészületeiről tárgyaltak. A beszélgetésen jelen volt dr. BORI Imre, az újvidéki magyar tanszék tanszékvezető tanára és JUNG Károly újságíró. Dr. Bori a Vajdaságban már megindult hasonló jellegű kutatásokról és gyűjtésekről beszélt, valamint ismertette a néprajzi gyűjtés módszertani kérdéseit.” *Magyar Szó*, 1972. június 19., 29. évfolyam, 167. szám, 4. oldal.

⁷Tekintve Jung Károly későbbi folklorisztikai munkásságának összetettségét, a mélyfúrások sokaságát, s azt, hogy azok egytől egyig való áttekintése egy külön dolgozat tárgyát képezhetné, s ezzel egyúttel feszegetné e munka terjedelmi kereteit, ezen dolgozatban egy részük kerül érintőlegesen említésre csupán. Azok számára, akik tovább kutakodnának

a folklorista munkássága iránt, a korábban megjelent, Jung Károly 1972 és 2004 közötti folklorisztikai tevékenységének bibliográfiáját javaslom. Lásd: JUNG 2005; 75–94.

⁸ Több mint húsz ismertetés készült róla, melyek listáját lásd: JUNG 2005; 77.

⁹ Arról, hogy mihez juthatott hozzá Jung a hetvenes évek Jugoszláviájában, lásd monográfiája irodalomjegyzékét. JUNG 1978; 284–300.

¹⁰ Györgyi Erzsébet összegzése végül 1990-ben jelent meg, amelyre a későbbiekben még kitérek. GYÖRGYI 1990; 32–66.

¹¹ A teljesség igénye nélkül lásd: KUNT 1981, 1987; KAPROS 1986, BAKÓ 1987.

¹² Jóllehet a hivatkozott összegzés megjelenése után is jelentek meg alapozó, összegző kiadványok.

¹³ A teljesség igénye nélkül lásd: CSÁKY 1992, 1999; BALÁZS 1994, 1995; L. JUHÁSZ 2002.

¹⁴ Lásd: HESZ 2012, BALATONYI 2017.

¹⁵ E sorok íróját is figyelmeztette a 2010-es évek második felében, a 78-as monográfiája modellül választásában rejlő buktatókra és az ezzel járó, a népszokáskutatásban megjelent újabb irányok figyelembevételének mellőzésének veszélyeire.

¹⁶ Jung így hívta tréfásan, szakmai körökben a településsel kapcsolatos kutatási tevékenységét. BÁRTH 1979; 91.

VÁRADY TIBOR

Házasság és válóper

(Dokumentumpróza)

Az itt következő szöveg egy készülő dokumentumpróza-kötet része. A központi szereplő Farkas Geiza, Kiss Ernő aradi vértanú dédunokája. Nagyon érdekes ember volt – ehhez talán a „különc” jelzőt is hozzátehetném. Társadalomtudománnyal foglalkozott, több könyvet jelentetett meg, a két világháború között komoly szerepe volt a vajdasági magyar kulturális életben. Leginkább Elemérhez kötődött, de sokat tartózkodott Pesten és Bécsben is. Eleméren a Kiss Ernő-birtokon lakott, a kastélyban. Életének kritikus fordulatai során – és valamennyire a mindennapokban is – ügyvédi segítségre támaszkodott. Az ügyvédje egyszersmind a barátja is volt, így a vele folytatott levelezés közelebbről mutatja meg Farkas Geizát. Ez a prózarészlet házassága és válópere bonyodalmairól szól.

Házasság vagy mégsem?

Farkas Geiza házasságáról annyit tudok, amennyit a válóperes iratok tükröznek. Ehhez talán még hozzátehetek egy jóslatot, melyet egy asztrológus készíthetett. De ennél az esetnél bizonytalan talajon mozgok. A jóslatokhoz kevésbé értek, mint a periratokhoz. Meg itt van az is, hogy nem vagyok benne igazán biztos, hogy Farkas Geizára vonatkozik-e a jövőndőlés. Két Farkas Geiza vonatkozású iratcsomó között találtam meg egy másik jóslattal együtt. Ez a másik egy teljes szöveg öt kézzel írt oldalon. Az asztrológus alá is írta: Graf Ede. Hogy kinek a sorsát jóslta meg, az nincs odaírva, de kikövetkeztethető. A szöveg első mondata egy azonosítás: „Férfi, született 1901 november 15-én d.u. ½ 4 Nagybecskerek”.

Ez pontosan Ernő nagybátyám. Abból a jóslatból, amit itt be szeretnék fűzni, sajnos hiányzik a kezdőlap. Így nincsen születési dátum sem, mely eligazíthatna. A megmaradt papírlapokon azonban vannak észrevételek, melyek Farkas Geizát sejtetik – és támaszként itt van még az a tény, hogy két Farkas Geiza-iratcsomó között találtam. Vélhetően ezt is Graf írta. Ezúttal a neve nincs ott az írás végén, de a kézírás hasonlít az övére. Amikor Graf (ha ő volt) jósként leírta, hogy mit fog hozni a sors, akkor az volt a kérdés, hogy tényleg így lesz-e. Ez a kérdés most valamennyire háttérbe szorult, kérdéssé vált viszont, hogy kinek a sorsáról volt szó.

A Farkas Geiza-iratok között talált jóslat zárósorai kitérnek a házasság kérdésére is:

Házasságkötés nem valószínű. Ha mégis, nagy életkora erős egyenlőség nyílt és becsületos felfogású, akinek azonban mindezest ellenére nem tárja fel legbensőbb szívét.

Sok a külföldi kapcsolata, melyek nagy részt igen előnyösek. Szerel kapcsolatban sok utazás valószínű.

Tehetője erősen a diplomáciai pályára szolgálattal kintin és vénpeleire. (Intelligens, zárkózott, hallgató, nyelvtelenség, érzéke van a rejtett és megoldandó kérdések irányában, jó pszichológus, logikus gondolkodó, suggestív stílus, stb). Tehetőének a katonai pályá is megfelelő, minden este inkább a teoretikus része.

Tehát (a jóslat szerint): „Házasságkötés nem valószínű.” A jós leírja azt is, hogy annak, akinek jósol, sok a külföldi kapcsolata, intelligens, zárkózott, nyelvtelenség, „érzéke van a rejtett és megoldandó kérdések irányában”. Ez mind Farkas Geizára utal. Ha tudnám, mikor született a jóslat, akkor azt is tudnám, hogy a jósnak sikerült-e mindezt előrelátnia, vagy már akkor is tudvalevő információk voltak, amikor megfogalmazta jövődőlését. Az említett diplomáciai vagy katonai pályá teoretikus része nem következett be.

Lehet, hogy a jósnak igaza volt abban, hogy nem valószínű a házasságkötés. Mégis sor került rá. Farkas Geiza akkor 49 éves volt.

Biztos vagyok benne, hogy a döntés előtt Geiza nemcsak jósokkal, hanem filozófusokkal is konzultált. Míg azon töprengett, hogyan folytatja az életét, Kierkegaard-hoz fordulhatott, aki könyvet is írt *Vagy-Vagy*

címmel. Sőt, ebben az *Eksztatikus előadás* című fejezetet pontosan Geiza kérdésével indítja – és válaszol is rá. Kierkegaard szerint: „Házasodj meg, meg fogod bánni; ne házasodj meg, azt is meg fogod bánni; házasodj vagy ne házasodj, mindkettőt meg fogod bánni; vagy megházasodsz, vagy nem, mindkettőt megbánod.” Geiza ehhez tartotta magát.

1922-ben Farkas Geiza két sorsdöntő egyezséget kötött. Május 7-én megkötötte Nikolics Bátorral a szentmihályi ingatlanra vonatkozó adásvételi szerződést. Körültekintően és óvatosan fogalmazták meg az egyezséget. A szerződő felek arra is kitértek, hogyan történjen a vételár kifizetése, ha netán újabb államterület-változás állna be (és ennek következtében más pénzzel kellene fizetni Szentmihályon, Eleméren és Becskereken). Aztán hat hónap múlva, 1922 novemberében Geiza újabb egyezséget kötött. Ez eljegyzés volt. Ezúttal is voltak óvatos, körültekintő lépések – de már az egyezés után. Tehát későn. Egy hónap elteltével Geiza vissza akart lépni, de a mátká és a mátká anyja ezt lelkiismeretlen gesztusnak minősítették. Geiza nem akart lelkiismeretlen lenni, mégsem lépett vissza. Mutatkozott még egy kis esély, amikor B. Ilona, a leendő feleség Geiza feljegyzése szerint: „Egyszer pityergő hangon azt mondta: Nem akarok Jugoszláviába menni.” Geiza ezúttal úgy látta, hogy most tiszta lelkiismerettel is visszakozhat, és közölte, hogy ő pedig Eleméren akar maradni. Ez viszont nem szakadást hozott, hanem csak témaváltást. Ilona többé nem emlegette a pesti vagy eleméri opciókat.

Geiza és Ilona tulajdonképpen falun ismerkedtek meg, amint ezt Geiza feljegyzi: „egy falusi szomszéd házában, ahol hosszabb ideig vendégeskedett”. Amint ezt az akkor írt versekből, novellákból, újságcikkekből és a válóperes beadványokból látom, párválasztási esélyek Becskereken is adódtak. Pesten is akadtak nők. Eleméren sem csak a vendégségbe jött hölgyek tűntek érdekesnek. És míg folyt az élet, voltak olyanok is, akik férjhez szerettek volna menni, voltak, akik haboztak, és voltak, akiknek a párja habozott. Ez később is így volt. Pontosán negyven évvel Geiza eljegyzése után egy kortársam a tanácsomat kérte, arra a tényre hivatkozva, hogy nemrég jogász lettem, most már ismerhetem a dolgokat. Ő is akkoriban diplomázott, mérnök lett. M-mel indult a neve, Milannak fogom nevezni. A Rózsa kávézó kerthelyisége felé tartottunk a délutáni

órákban, és a főtéren (ahol akkor már nem Kiss Ernő, és nem is egy szerb király, hanem Žarko Zrenjanin partizán néphős szobra állt), összefutottunk egy vízipólózó társunkkal. Rég nem találkoztunk, nem lehetett csak úgy köszönni és elválni, így Milan őt is meghívta. A kertben kevés volt a vendég, a vacsora ideje még odébb volt. Zene sem szólt. Egy kényelmes hatszékes asztalt választottunk. Mindhárman spriccert rendeltünk, a vízipólós inkább csak a megfigyelője volt a beszélgetésnek. A téma egy eleméri lány volt. Bölcsészetet végzett. Én is ismertem, de Milannak olyan kapcsolata volt vele, amelynek elemzésébe egy jogászt is be akart vonni. Az éppen mérnökké lett barátom egy különös mondattal vezette fel a tényfeltárást. Elmondta, hogy az eleméri lány (Draganának fogom hívni) másfél évvel idősebb nála, tehát közelít a huszonötödik évéhez, tetszik neki a posztmodern irodalom, és úgy látszik, hisz a poszttermészetes megtermékenyítésben is. A háttérhez tartozott, hogy a barátom olyan közeli kapcsolatba került Draganával, hogy felvetődött az házasság lehetősége. De közben aggályok is felmerültek benne. Ott volt például a posztmodernizmus. A vízipólós meg én időről időre kortyolgatva ittuk a spriccert, Milan is így kezdte, de aztán egy fél poharat radikális gesztussal fenéig ivott, majd ezt mondta: „Mi lesz, ha elveszem feleségül, és aztán egyszer otthon, a nappali szobánkban vagy a hálószobában, úgy kezd beszélni, mint az a Borges, akit állandóan emleget?!” Lenéző rosszallással ejtette ki a Borges nevet, széttárt kézzel érzékeltetve a kérdés súlyosságát. Meg is ismételte, két külön érzékelhető szódarabban: „Borges”, hogy még inkább feltárja, milyen hülye név ez. Ebben a témában nem tudtam szaktanácsot adni, a vízipólós is hallgatott. De amúgy sem jutottunk volna szóhoz, mert Milan rögtön folytatta. Mondta, hogy Draganánál sejt egy másik posztizé dolgot is. Tegnapelőtt ugyanis együtt voltak Milan lakásán, szép volt inni és beszélgetni, de amikor az ágy felé mentek, Dragana azt javasolta, hogy Milan ne használjon óvszert, mert most már a közös jövő felé kell indulni. Milan mondta, hogy már előkészítette, beszéljenek erről a lehetőségről inkább máskor. Dragana nem erőltette a dolgokat. De amikor felkeltek, elkérte, és magához vette a használt óvszert, szalvétapapírba csomagolta, és betette a táskájába. Milan elmondta nekünk, hogy ő akkor csak mosolygott, de később

beugrott neki az a kérdés, nem poszttermészetes megtermékenyítést fontolgat-e a posztmodern gondolkodású barátnője. Ezen a ponton a vízipólós is bekapcsolódott a beszélgetésbe, és javasolta, hogy váltsunk spriccerről pálinkára. Ezt meg is tettük. Utána tőlem vártak választ. Nem igazán tudtam, mit mondjak. Abban az időben kezdtem megismerni Derrida nevét, ő nagyon otthon volt a posztmodern izék világában, de szerintem még ő sem tudott volna Milannak mindent megmagyarázni. (Egyébként a neve sem tetszett volna Milannak.) Valamilyen fiskális válaszon persze volt. Mondtam, hogy nem lehet tudni, hogy amit Dragana tett, valamilyen posztmodern pajkosság volt csak, vagy egy célirányos lépés. Azzal folytattam, hogy akármilyen is forgott Dragana fejében, most már nem lehet sokat tenni. Ha Dragana elért egy poszttermészetes megtermékenyítést, ennek a megszakítására a jog nem tudja kötelezni. Milan még megkérdezte, hogy köteles lenne-e elvenni Draganát. Itt biztosabb talajon mozogtam, mondtam, hogy nem. Javasoltam, hogy vonja be egy orvos ismerősünket annak a mérlegelésébe, hogy van-e esélye az ilyen formabontó megtermékenyítésnek, és mondtam, hogy talán beszélnie kellene Draganával. Ezt a – valószínűleg legracionálisabb – javaslatot a vízipólós is támogatta.

Mielőtt Újvidékre költöztem volna (és mielőtt hétvégekre és ünnepekre szorítkozott volna a szokásos otthoni tartózkodásom), néhányszor találkoztunk Milannal a becskerekai főtéren. Kiderült, hogy mégsem következett be a gyermekáldás. Később már nem nagyon találkoztunk, nem tudtam meg, hogy házassággá alakult-e Dragana és Milan kapcsolata. És közben a posztmodernizmus is egyre ismertebb lett. Lehet, hogy egy idő után Milan is megbarátkozott a Borges és a Derrida névvel.

Farkas Geizát biztos nagyon érdekelte volna a posztmodernizmus, ha megéri. Dragana és Milan történetét viszont vonakodtam volna neki elmesélni. Akkor sem lett volna könnyű szóba hozni, ha mondjuk kortársak lettünk volna. Amint ez a leveleiből, az írásaiból, a felesége leveleiből, az anyósa szavaiból és a találgatásokból kirajzolódik, túl sok volt benne a visszafogottság, nemigen tudott volna egy ilyen sikamlós történethez csatlakozni. Látom, hogy lehetett ugyan benne némi érdeklődés a nők irányába, de a közeledés küszöbén rendszerint leállt, hogy társadalmi-lé-

lektani szempontból is elemezhesse, amit érzett – és közben lekésett. Aztán jött B. Ilona, aki akkor 38 éves volt, és átvette a kezdeményezést. Az eleméri találkozó után levelezni kezdtek. Színre lépett Ilona özvegy édesanyja is, aki francia származású volt, ezért Geizával franciául kommunikált. Amikor Pesten találkoztak, Ilona sok eseményt szervezett, Geiza tudta, hogy már 48 éves, hogy a családjában eddig (a beteg bátyján kívül) mindenki megnősült vagy férjhez ment, tudta, hogy azok a barátai is megnősültek, akiket nagyra tartott. Ilona többször is megemlítette a lehetőséget, és 1922. november 22-én, egy városligeti séta során Geiza megkérte Ilona kezét. Ilona természetesen igent mondott. Az anya és a lánya közhírré tették, hogy megtörtént az eljegyzés. Geiza nem vitatta, de habozni kezdett. Akkoriban egészségügyi problémái is voltak. Ekkor következett a sikertelen visszalépési kísérlet, majd fél év múlva, 1923. június 2-án Geiza és Ilona Pesten házasságot kötöttek. Ezt Eleméren mindenki tudta, zömmel Becskereken is. Geiza ekkor 49 éves volt, Ilona pedig 39.

Út a válóperig

Aztán elköltöztek az eleméri kastélyba, de ott nem hagyományos módon alakult a házasság. Egyik beadványtervezetében Farkas Geiza így fogalmaz: „A házasságot az anyakönyvi hivatal előtt 1923. június 2-án megkötöttük. Ezután, bár a hisztériás idős lányok túlhevességével folytonos csókolódzásaival tüzelt, de házastársi köteletségének az elhálás tekintetében állandóan vonakodott eleget tenni. [...] nem engedte, hogy mint férje közeledjem hozzá.”

Utánanéztam az „elhálás” kifejezésnek. Azt jelenti, amit sejtettem, de többet is megtudtam róla. Ezt a kifejezést az egyházi jogban is használták. A katolikus vallás ugyan nem engedélyezi a válást, néhány kivételes esetben mégis érvényteleníthető az egyházi házasság. Például akkor, ha a nőt elraborták és házasságra kényszerítették, vagy ha valamelyik házastársnak volt már egy korábban kötött házassága. Érvénytelenítési oknak számít továbbá, ha a házasság „nem lett elhálva”, azaz nem jött létre nemi kapcsolat. De ez kivételes ok, ilyen helyzetben csak maga a pápa

dönthet. Geiza és Ilona esetében nem a római pápa, hanem a becskerekai bíróság volt illetékes. A tárgyalásra csak 1929-ben került sor.

Előtte zömmel Eleméren éltek. A kastély nagy volt. Ahhoz is elég nagy, hogy külön életek alakuljanak benne. Sőt, arra is volt benne hely, hogy egy ember több életet éljen. Ami a területi megosztásokat illeti, Geiza dolgozószobája nem volt vita tárgya. Az ebédlő egy ideig közös volt, bár gyakran nem egy időben használták. Farkas Geiza így írja le a helyzetet: „Fokozatosan be is szüntettem az együttétkezést, 1926 nyara óta ki-ki a maga szobájában kapta ételét...”

Aztán itt volt még Marx Ágnes házvezetőnő. Geiza nagyon megbízott benne, mert még a nagyanyja (Kiss Ernő lánya) alkalmazta. Geiza már akkor megismerkedett vele, amikor 1880 körül kisgyermekként járni kezdett Elemérré. Ilona vetélytársat látott Ágnesben. Tekintély-vetélytársat. A feljegyzések szerint Ilonának „[l]egfőbb törekvése, melyért tulajdonképpen házi békémet feldúlta, öreg, még nagyanyámtól maradt házvezetőnőm kitérása... volt.” E téren azonban Geiza állta a sarat.

Egyébként becskerekai színházba és irodalmi eseményekre Geiza maga járt. Keddenként rendszeresen beutazott Becskerekre, többször elment más napokon is. Ilona javasolt közös templomlátogatást ünnepnapokon, de ez nem jött össze. Geiza úgy látta, hogy ezek inkább önmotogató, mint hívői látogatások lettek volna. Mindketten katolikusok voltak, Geiza járt is néha templomba, de nem sűrűn és inkább maga. Az apámnak ő volt a bérmakeresztapja.

A kastélyban megforduló vendégek többnyire nem voltak közös vendégek.

Eleméri tevékenységeit Geiza zömmel úgy folytatta, mint korábban. Gyakran találkozott Bobor Gyulával, aki szintén Kiss Ernőnek volt a dédunokája, és egy nagy parkos háza volt Eleméren. Aradácon is volt birtoka. Gyulának volt egy lánya, akit Eszkának hívtak, és szerepel az iratokban is. Hadd tegyem még hozzá, hogy Geiza volt az eleméri önkéntes tűzoltóság parancsnoka. Feltételezem, hogy nem volt tevékeny tűzoltó, inkább valamilyen adománya nyomán kaphatta a parancsnoki titulust. Parancsnokként viszont valószínűleg ismerte azt a tűzoltót, akiről egyik könyvében írt, és aki 1927. szeptember 27-én kihúzott a gödörből egy

hároméves kislányt, megmentve ezzel az életét. Tudhatta azt is, hogy melyek a tűzoltás leghatékonyabb módozatai. Arról is lehettek ismeretei, hogyan a legtanácsosabb biciklizni. Sőt, jól is biciklizett. A házasságkötés után azonban szembesült egy új versenyerülettel – a veszekedéssel. Amennyire látom, ebben dilettáns maradt. Ilona lekörözte szavakban is, gesztusokban is. Amikor Geiza valami kedveset mondott a házvezetőnőnek vagy valamelyik vendégnek, Ilona köhintett és forgatta a szemét. Mást is tett. Egy veszekedésnek a pontos dátumát is látom: 1925. március 8. – tehát nők napja (ez a kötődés akkoriban még nem volt jelen a bálnáti köztudatban, bár Geiza valószínűleg tudott Clara Zetkinről és Rosa Luxemburgról is). Ilona aznap a következő szótüskéket bökte Geiza felé: „Az Ön anyja hülye lehetett, hogy Önt így nevelte.” Geiza nem válaszolt. Itt egyébként azt is látom, hogy a tegezésig nem jutottak el a házasság során, bár a becézésig igen. Ilona megmaradt az „Ön”-nél, de többször hozzátette, hogy „Gézuka”. Levelekben is. Ez nagyon nem tetszett Farkas Geizának. 1927. július 27-én feljegyzi, hogy a „Gézuka” megszólítású levelekre többé nem fog válaszolni. Egy fintort érzett a Gézuka mögött. Sok más grimasz és gesztus is irányult Geiza felé. Ő félreállt. Talán segíteni szeretett volna, ha tanulmányozza a piszkálódásokat, akkor ő mozgott volna biztosabb talajon. De a kutatói lendületet az szokta ösztökélni, ha még be nem sorolt jelenségek állnak előttünk. Ilyenkor izgalmas boncolgatni és osztályozni. Termékeny kutatói izgalom nem igazán keletkezett „Az Ön anyja hülye lehetett, hogy Önt így nevelte” fintor nyomán. Lehettek válaszminták, melyeket kutatás nélkül is ismert. Mondjuk az, hogy „Csak megháborodott anya lehetett, aki ilyen eszement lányt nevelt, mint maga”. De Geiza elmulasztotta a replikát.

Egy szidásjelzés kapcsán alakuló amerikai kutatás, azt hiszem, érdekelte volna Geizát. 2010 júliusában láttam az amerikai jogászegylet (American Bar Association) hírlapján, hogy kutatást kezdeményeztek becsmélő fintorok ügyében. Darlene Heslop asszony viselkedése volt az indíték. Ő rendszeresen részt vett Elmhurst (Chicago egyik elővárosa) tanácsüléseiben. A 2010. június 14-ei ülésen felvetődött a javaslat, hogy egy lobbistát alkalmazzanak 30 000 dollárért. Heslop asszony meg akarta mutatni, hogy elege van az ilyesmiből. Ezt úgy juttatta kifejezésre, hogy forgatta

a szemét és ásitott egyet. A tanácselnök úgy látta, hogy ez „rendbontó magatartás” (disorderly conduct), és Heslop asszonyt kizárta az ülésről. Ezzel nem oldódtak meg a dolgok, mert két másik tanácsstag Heslop asszony oldalára állt, elhagyták a termet, és így nem volt már kvórum. Az eset nagy érdeklődést váltott ki, vitákat ihletett, és ezek nyomán a város kutatási feladattal bízta meg Dan Storino jogászt. Azt kellett volna feltárnia, hogy mi számít „nem verbális kifakadásnak”. Felvetődött az a kérdés is, hogy a szemforgatás tiltása vajon sérti-e a szólásszabadságot – és mi a helyzet a morcossággal, a vigyorgással, a csipisz vagy esetleg a számárfül felmutatással. Július 26-án kellett volna megtárgyalni Storino jelentését, de az ülést elnapolták. Folytatást nem találok. Nem lehet mindent megoldani.

De gyakran előfordulnak új próbálkozások. A szemforgatás kérdése nemrég feljutott a nemzetközi választottbíráskodás színterére is. Bécsi választottbíróóság előtt folyt az ügy. Amikor az amerikai ügyfél ügyvédje igen részletes és kioktató perbeszédet mondott, az egyik választottbíró, dr. T. csak forgatta a szemét. Ezután az amerikai ügyfél a választottbíró kizárását kérte, azzal érvelve, hogy a szemforgatás világosan mutatja, hogy dr. T. nem pártatlan. Az ügy eljutott az Osztrák Legfelsőbb Bíróságig. 2020. július 20-án született ítélet. A legfelsőbb bíróság arra a következtetésre jutott, hogy helytelen a szemforgatás, de ez önmagában még nem bizonyítja a részrehajlást, tehát nem kizárási ok.

Farkas Geiza szerintem meg tudta volna írni Storino helyett a jelentést. Az is valószínű, hogy egyetértett volna az Osztrák Legfelsőbb Bírósággal (akkor is, ha Ilonáról, és nem dr. T.-ről lett volna szó). Egy szemforgatásversenyben Ilona valószínűleg megelőzte volna Heslop kisasszonyt és dr. T.-t is. De ennek ellenére a társadalomtudós Geiza úgy láthatta, hogy a szemforgatás önmagában még nem kizárási ok. Akkor sem, ha az lenne a kérdés, hogy ennek alapján ki lehet-e zární Ilonát az eleméri kastélyból. Eleméren viszont sokkal bonyolultabb volt a helyzet, mint Elmhurstben vagy Bécsben. Geiza nemcsak szemforgatással, hanem sok mással is szembesült. Közvetlen szidalmakkal és áskálódással is – csakúgy, mint azzal a kérdéssel, hogy valójában mi is a házasság, és mi a teendő válság idején. Ezúttal a szakirodalom és a szépirodalom sem igazán segített a megoldás

keresésében. Pedig biztosan tőlük remélt tanácsot. 1926-ban, házassága egyik válságos évében, érdeklődéssel olvashatta a *Nyugat*ban, hogy mit mond Karinthy a kérdésről. Geiza rendszeresen olvasta a *Nyugatot* – és sok más folyóiratot, hetilapot, napilapot. Karinthy Frigyes írásának címe pontosan *A házasság „válsága”*. Ebben egy elmélkedés olvasható arról, hogy miként lehet a dologhoz hozzáállni, érdemes-e problémát csinálni a házasságból, töprengeni rajta. Karinthy szerint: „Aki pedig problémát csinál belőle, gondolkodik róla, lélekben is átéli és átszenvedi – annak nem való, nincs tehetsége hozzá, nem is éli úgy, ahogy kellene, rendszerint elrontja, tönkreteszi. Aki meg tudná érteni, nem ismerheti meg – aki megismeri, nem érti.” Geiza számára ez valószínűleg szép olvasmányélmény volt, használható tanács azonban kevésbé. Talán csak az nyert megerősítést, hogy a házasság nem neki való.

Itt emlékeztetnék a jóslatra, melyben ez áll a házassággal kapcsolatban: „Házasságkötés nem valószínű. Ha mégis, úgy élettársa erős egyéniség nyílt és becsületes felfogású, akinek azonban mindezek ellenére nem tárja fel legbelsőbb énjét.”

A „ha mégis” megvalósult, de nem a jós által jelzett körülmények között. Most utólag azt javasolnám a jósnak, hogy tűzzön be az első mondatba még egy szót. Ha azt jósolta volna, hogy a *valódi* házasságkötés (vagy *valódi* házasság) nem valószínű, az előrelátást nehéz lett volna később cáfolni. A valós (ha nem is idillikus) férj-feleség kapcsolatot az anyagi viták közeliítették meg. Ezek kezdetől fogva napirenden voltak. Geiza rögtön a házasságkötés után kötelezettséget vállalt, hogy Ilonának havi ezer dinár költőpénzt biztosít. Ilona ezer helyett kétezret akart, és kérte Geizát, hogy ezt írásban szavatolja. Geiza azt válaszolta, hogy amúgy is sokkal többet ad havi ezer dinárnál, mert ő fedezi a tavaszi és őszi új ruhák vásárlását, a pesti utazások költségeit és az ilyen-olyan ajándékokat. A viták során felmerült az a kérdés is, hogy amikor Geiza vett két szekrényt, hogy legyen több hely Ilona ruháinak, akkor ezek rendelkezésre bocsátott vagy ajándékozott szekrények voltak-e? Tehát kié lesz a két szekrény, ha szétválnak? És ugyan-ez a kérdés az imakönyvekkel kapcsolatban is felmerült.

Az együttélés (vagy az egy kastélyban élés) befejezésének lehetősége hamar felötlött. Tulajdonképpen már 1925-ben is, amikor még volt kö-

zös ebédlőasztal, és Geiza ott előhozta azt a javaslatot, hogy Ilona költözzön el. Ebben az esetben ő vállalná, hogy tartásdíjat fizet. Tehát kicsit tapintatosabban, de ki akarta zárni Ilonát Elemérről és a házasságból. A dolgok azonban elhúzódtak. Aztán Ilona lépett, és 1927. október 17-én levélben javasolta Geizának, hogy írásban szólítsa őt fel távozásra, és ezt két tanú aláírásával tegye. Geiza ezt később meg is tette, de haszna nem származott belőle. Ilona az anyjával együtt továbbra is a kastélyban maradt, a felszólító levél pedig nem Geizát segítette a válóper során. 1928 januárjában következnek a felszólítások – ezekben határidők is vannak. Január 4-én Geiza leírja, hogy nincsen értelme egy olyan közös otthonnak, ahol csak szemrehányásokat tesznek egymásnak. Felszólítja Ilonát, hogy január 31-éig távozzon Elemérről. Közli azt is, hogy ha távozik, továbbra is kap havi apanázst. Aztán január 9-én már tanúk által hitelesített levelet ír, megismétli, hogy Ilona állandó vádaskodásai és kellemetlenkedései miatt lehetetlenné vált közös fedél alatt élni, kéri Ilonát, távozzon legkésőbb január 31-éig, és közli, hogy hajlandó olyan tartásdíjat fizetni, amelyet az anyagi helyzete megenged. Ilona nem ment el. Ezután Geiza február 3-án meghosszabbította a távozási határidőt február 15-éig, de ez sem lett betartva. Majd Geiza néhány hétre elutazott Bécsbe. Onnan március 10-én írt a nagyapámnak, öt különböző ügy elintézésére kéri. A harmadik ügygel kapcsolatban ezt írja:

*3. cselekedetnek – ha e hó folyamán eltávozik nevem
től – kérélek Ötözeöttrár (5500) dinárt kifizetni. Nevemből el
nem távozásra esetén – teljesen rendkívüli mértékű igény-
lés sürgős eshetőségektől eltekintve – semmiféle kifizetést
re teljesíti se korábban, se érdekében. Nevezetesen, ha rámlá-
kat vagy követeléseket öhajjánának ellenre, illetőleg miatta
ellenem érvényesíteni, ezeket utasítom a törvényes útra.*

Tehát Ilonának járt volna a havi tartásdíj mellett még külön 5500 dinár, ha „e hó” (1928 márciusa) folyamán eltávozik Elemérről. Ilona azonban nem távozott március folyamán. Később sem. Még egy jó ideig mindenki maradt ott, ahol volt – és vele együtt a hadiállapot is.

Maga a válóper

Ilonát leginkább Geiza feljegyzéseiből látom. Ezek válóperrel kapcsolatos feljegyzések – és persze célirányosak. Nem hiszem, hogy Geiza valótlan dolgokat jegyzett volna fel, de az igen valószínű, hogy válogatott. Itt vannak Ilona levelei is. Ezekben persze inkább Geizát, mint önmagát bírálja, de a hangvétele, a gondolatok felvezetése beilleszthető abba a képhez, melyet Geiza rajzolt róla.

Nagyon érdekelt (és továbbra is érdekel), hogyan is nézhetett ki Ilona. Többször is átfésültem az iratokat és a családi fényképeket. Sok, számomra ismeretlen hölgy van a képeken. De ha megnézem a dátumot (ha van), a hátteret, a képen levő többi arcot, nem valószínű, hogy Ilona lenne az, akit nem tudok beazonosítani. Ha megpróbálok elképzelni, egy telt idomú hölgyet látok, erősen sminkelve. Ilyen képet sejtet a kézírása is. Ilona következetesen lila tintával írta a leveleit, teltkarcsú betűkkel. Itt vannak példaként egy 1931. július 29-én írt levél kezdősorai:

Tagypájos

Dr. Arady Imre ügyvéd úrnak

Veliki Bečkerek.

Köszönöm szíves értesítését, de nem igen lettem belőle phosabb. Ugyonna nincs annak, hogy 1930. dec. 1. óta miént papoz 3000 d-t havi 5000 helyett. Is ha az Önnel

Az első pereket Ilona indította. Ezek még nem válóperek voltak: ideiglenes tartásdíjat követelt általuk. Geiza hajlandó volt fizetni, az maradt csak eldöntendő kérdés, hogy mennyit és milyen feltételek mellett. 1929-ben viszont már válóper indult. Ezt is B. Ilona kezdeményezte, és ezúttal a korábban megítélt havi 3000, majd 5000 dinár helyett 12 000 dinárt követel. Ezúttal már mindkét fél válni akart – a másik hibájából. Ekkor még

a monarchiabeli keretek között mozgunk. Az 1894-ben hozott házassági jogról szóló magyar törvény érvényben maradt Bácskában és Bánátban Trianon után is, sőt a második világháborút is túlélte. Csak 1946-ban szünetelt meg a jugoszláv házassági törvény. A felhozott válóok az 1894-es törvénycikk 80/a paragrafusában foglaltatik benne. E szerint felbontható a házasság, ha az egyik fél: „a házassági kötelességeket a 76–78. §-ok esetein kívül szándékos magaviselete által súlyosan megsérti”. A felek egyetértettek abban, hogy sor került a házassági kötelességek súlyos megsértésére – maradt viszont a kérdés, hogy ez kinek róható fel. Sok kanyar következett – több ügyvédváltás is. Nagyapám az első ítélet meghozataláig vállalt szerepet. Később a porond is megváltozott, egy ponton újvidéki ügyvédre volt szükség, mert az újvidéki semmitőszék elé került az ügy. A kifizetéseket és a pénzbehajtásokat mindvégig a nagyapám kezelte.

Geiza és Ilona nem egyformán látták azt, ami Eleméren történt. Ilona szerint Geiza 1926-ban megszüntette az együttes házasságkezelést, és ezzel szándékosan megsértette a házassági kötelességeket. Geiza szerint nem ez történt, mert 1926 előtt sem voltak tulajdonképpeni házastársak. Ilona nem tett eleget kezdettől fogva házassági kötelességeinek, mivel nem vállalta az elhálást. Ez azonban olyan állítás volt, melyet – ha meg is felelt a valóságnak – nem igazán lehetett tanúkkal bizonyítani. Az 1930. március 24-én tartott tárgyalásra Farkas Geiza tanújaként beidézték Marx Ágnes-t, de ő mást kellett volna, hogy bizonyítson: Ilona kifakadásait és alaptalan vádaskodásait. Ágnes azonban nem tanúskodott, mert beteg lett, és nem tudott beutazni Becskerekre. Volt egy kísérlet, hogy valamelyik bíró kiszálljon Elemérrre. Ilona legfontosabb érve az volt, hogy Geiza kezdeményezte a különválást, és 1928 óta állandóan lépéseket tett, hogy elúzza a feleségét. Erre bizonyítéka is volt. Geiza levele, melyben felszólítja Ilonát, hogy távozzon, és ezt két tanú is hitelesítette. (Igaz persze az is, hogy Geiza Ilona kezdeményezésére írta ezt a levelet – de marad a tény, hogy ő írta.) Ilona szerint az 1928-ban írt, tanúk által hitelesített levél tulajdonképpen hadüzenet. Ha akkoriban követte volna a kisebbségi politikát, azt is láthatta volna, hogy Geiza valóban erről gondolkodik. Az SZHSZ Királyság Országos Magyar Pártja havi értesítőjének

1928. szeptemberi számában Farkas Geiza írt vezércikket – és a cikk címe pontosan: *HADIZENET*. A mondanivalója viszont nem Ilona felé irányult, hiszen az első mondat így szól: „A béke barátai vagyunk, azok voltunk mindig és azok is szándékozunk maradni, amíg csak egyáltalában cselekedni és gondolkozni adatik nekünk.” Mivel a nagyapám volt Farkas Geiza ügyvédje, lehet, hogy egy kicsit részrehajló vagyok, de tényleg azt hiszem, hogy Geiza inkább békét akart és a torzsalkodás megszűnését. Oly módon, hogy Ilona elköltözik, Geiza pedig tartásdíjat fizet. A válóper folyamatosan jelen volt tehát Farkas Geiza életében, de nem döntött fel minden sorrendet. Levelekben is szóba kerül, de nem mint elsődleges téma, és nem ezen van a legnagyobb hangsúly. 1931 júliusában bíróság elé került egy fontos jogorvoslat, melyet Kosta Hadži újvidéki ügyvéd adott be. Geiza írt erről a nagyapámnak, de a levelet nem ezzel, hanem Jászi Oszkárral kezdte.

Badgastein, 1931 július 18.

Kedves Barátom!

Magkaptam névs lapodat, melyet igen köszönök. Az én lapom aláírója Jászi Oszkár; átadtam neki időközbeledet.

Mellettek küldöm Hadži Kosta július 9. levelét a másodbírósági ítélet.

Amint lapozgatom az iratokat, látom, hogy a válókeresetek nem csak Farkas Geiza esetében épülnek távozásra (vagy arra, hogy az egyik házastárs távozásra szólította fel a másikat). Volt erre példa egy másik eleméri Kiss Ernő-leszármazott perében is. 1933-ban Gelzinger László indított válóper felesége, Bobor Eszter ellen (akit Eszkaaként ismertek). Eszka apja Bobor Gyula volt, szintén Kiss Ernő dédunokája – Farkas Geiza unokatest-

vére. 1932. március 31-én volt az esküvő, született egy gyermekük is, de ezután rövidesen megromlott a házasság. Eszka elhagyta a férjét. A válóper 1933 májusában indult. Az iratcsomó igen sovány. A megmaradt iratokban nincs nyoma annak, hogy Eszka miért hagyta el Lászlót. Annyit látok, hogy a kisgyerekekkel együtt az apjához költözött. Amíg együtt voltak a férjével, Becskereken éltek. Nagypám biztosan tudta, hogy miért ment el Eszka. Valószínűleg az elemérik is, bár könnyen lehet, hogy nem ugyanabban voltak mindnyájan biztosak. Vélhetően voltak olyanok is, akik úgy gondolták, hogy nem László volt az igazi apa – és ebben voltak biztosak. Az iratok nem ezt mutatják. Gelzinger László többször is a „házasságunkban született gyermek”-et említi. Így fogalmaz Gelzinger ügyvédje is. Én már nem tudom, miért távozott Eszka. Azt tudom, hogy miután jött egy újabb világháború, sok szereplő az életből is távozott, és Eszka lett az, akinél megmaradt Eleméren Farkas Geiza könyvtára.

De most visszatérek Eszka válóperére. 1933. június 16-án Miloš Nikolić, Gelzinger ügyvédje levelet írt a nagypámnak, melyben megemlíttette, hogy meg is lehetne egyezni, ha Eszka nem kérne tartásdíjat, és ha a gyermektartás költségeit az apja vállalná. Nagypám megbeszélte a dolgokat Eszkával és Bobor Gyulával, majd levélben közölte Gelzinger Lászlóval, hogy minden rendben. A bíróság előtt nyilatkozatot tett Eszka és Bobor Gyula nevében, és elmondta, hogy „Bobor Eszter úrnő a saját részére semmiféle jogcímen nem igényel semmit”, és hogy Eszka és az apja vállalták „a házasságból született gyermek eltartását is”. A dolgok így megoldódtak. Feltételezem, hogy a tárgyalás után a bírósági folyosón Eszka és László kezdet fogtak – csakúgy, mint a nagypám és Miloš Nikolić. Farkas Geiza és B. Ilona válóperében is a pénzen múltott minden, de itt nem született egyezés. Az iratokban – és a háttérben is – ott lüktetett a kérdés, hogy tulajdonképpen milyen gazdag Geiza, mert ettől is függött, hogy mekkora tartásdíj lenne méltányos az ügyben. Egy beadványtervezetében Geiza ezt írta Ilonáról: „ő engem dúsgazdag földesúrnak vélt”. Olyannak, akinek sok más jövedelemforrása is van. Ilona többször akarta rávenni Geizát, hogy áruljon el neki mindent a titkos londoni, svájci és amerikai milliókról. Ilyen pénzek nem léteztek. Geiza szerint Ilona számára kiábrándulás volt az eleméri kastély, mert a „[f]elperes fantáziájában

Monte Cristo grófi vagyon, fény, pompa, libériás inasok, autók, diadémok, briliánsok villogtak. [...] És ehelyett az agrárreform által sújtott szerény polgári jövedelmű háztartást talált.” Geiza szerint Ilona valójában nem vele, hanem a pénzével igyekezett házasságot kötni.

Az anyagi vitákban az anyós is színre lépett. Farkas Geiza feljegyezte, hogy 1930. február 6-án, „[a]mikor felperes ügyvéd ura a tárgyalóteremből kijött, reá rohant az ott a folyosón váró anyós, és kabátjánál fogva lánya ügyvéd urát, hangosan, hogy a kívülállók is hallották, ezt kiáltotta: *Reich muss meine Tochter aus diesem Prozess herauskommen, haben Sie verstanden, Herr Advokat?*” (Azaz: gazdagon kell, hogy kijöjjön a lányom ebből a perből, megértette, ügyvéd úr?) Valamivel korábban, 1929-ben az anyós tett ennél konkrétabb lépéseket is. Arra híresztelésre támaszkodva, hogy a szentmihályi 900 holdra vonatkozó adásvételi szerződés csak látszatszerződés, és hogy valójában Farkas Geiza maradt a tulajdonos, Ilona anyja elment a belgrádi francia követségre, és megkérte a nagykövetet, hogy beszéljen Sándor királlyal, és mondja meg neki, hogy oda kellene szólnia a becskerekai bíróságnak, figyelmeztetni, hogy tulajdonképpen Geizáé maradt a szentmihályi birtok, tehát ő gazdagabb, mint amilyennek látszik, és így a tartásdíj is magasabb kellene, hogy legyen. Erre a közbelépésre azonban feltehetően nem került sor. Lehet, hogy a kérdés nem került napirendre, amikor a francia nagykövet Sándor királlyal beszélt. De az is lehet, hogy szóba került, de utána Sándor király megfedkezett a dolgról, mert más elfoglaltságai voltak. (Ilona anyja körülbelül akkor tette a diplomáciai lépéseket, amikor Sándor király Bledbe készült a gyermekáldás küszöbén.) Egy iratban látom ugyan, hogy Nikolics Bátót kihallgatták az adásvételi szerződés ügyében, de ez a kihallgatás nem vont maga után további lépéseket.

Egyébként valóban voltak, akik látszateladásokkal próbálták kijátszani az agrárreformot. A *Jugoszláviai Magyar Újság* 1933. március 14-ei számában olvasom, hogy háromhavi elzárásra ítélték dr. Filipon Martin bánati ügyvédet. Neki volt egy háromszáz holdas birtoka, mely agrárreform alá esett. A cikk szerint, „dr. Filipon mint intellektuel nem tarthatta meg a földet, és ezért megegyezett Seffer Száva földbirtokossal, hogy a birtokot átíratja Seffer nevére, azzal a feltétellel, hogy Seffer egy bianco adásvételi

szerződést bocsát az ügyvéd rendelkezésére, amellyel Filipon a földet bármikor visszaveheti". Így igyekezett Filipon kijátszani az agrárreformot. Farkas Geiza is értelmiségi volt, ő sem tarthatta volna meg a szentmihályi termőföldeket, a látszatszerződések nem voltak ismeretlenek a gyakorlatban, de az iratok azt mutatják, hogy a Nikolics Bátorral kötött adásvételi szerződés valódi volt. (A szerződés teljesítése már kevésbé, mert Nikolics Bátor csak egy részét fizette ki a vételárnak.) A válóperben ítélező becskerekai bíróság is úgy látta, hogy már nem Geiza a szentmihályi földek birtokosa.

A válóper hozadékai

Nem szerencsés, inkább zaklatott volt Farkas Geiza házassága – és a válóper sem hozott megnyugvást. A bíróságok előtt az egyik visszatérő kérdés az volt, hogy tulajdonképpen milyen gazdag Farkas Geiza. Lehet, hogy ezt ő maga sem tudta pontosan. Voltak különböző befektetései, ezek hoztak ugyan reményeket, de pénzt kevésbé. Nikolics Bátor komoly összeggel tartozott, de csak kisebb összegeket fizetett. Voltak birtokok, de voltak agrárreformok is. Háború is volt, utána nemcsak országrészek, hanem értékek is ide-oda sodródtak. De a köztudatban Geiza helyzete stabil maradt. Azokat övezi a legbiztosabb tudat, akiket valójában senki sem ismer közelebbről. És az maradt rögzítve, hogy Farkas Geiza nagyon gazdag ember. Úgy tűnik, hogy ezt a bíróság is figyelembe vette. A végén, 1931-ben, az újvidéki székhelyű semmítőszék a havi 3000 dinár tartásdíjat 5000 dinárra emelte. Több ítélet született, korábban is sor került hasonló emelésre, majd csökkentésre. Nagypám egyik levele szerint az 5000 több, mint amennyit Geiza képes lenne fizetni.

A fizetéssel folytonosan voltak problémák. A válókereset beadása előtt Ilona ideiglenes tartásdíjat követelt. Ezt meg is ítélték neki. Voltak fellebbezések is, majd újabb ítéletek. Változtak a megítélt összegek. 1929 őszén Geiza havi 5000 dinár tartásdíjat kellett volna, hogy fizessen. Nem fizetett, mert aránytalanul magasnak tartotta az összeget – és mert Ilona nem költözött ki a kastélyból. Sok minden történt a világban 1929-ben. Megszűnt a

Szerb–Horvát–Szlovén Királyság, és helyette Jugoszláv Királyság lett. Troc-kijt száműzték, és el kellett menekülnie a Szovjetunióból. De Ilonát nem sikerült menesztenie az eleméri kastélyból.

Farkas Geiza környezetében egyre inkább eldurvult a helyzet. Az olyan odabökéseket, mint „Az Ön anyja hülye lehetett, hogy Önt így nevelte”, jogi nyelvre fordították, és a felek beadványként utalták egymáshoz. Ilona nevében színre lépett Dragutin Petrović ügyvéd. Látom, hogy Gimnázium utca 1. a címe, a telefonszáma pedig 45. Az iroda pontosan szemben volt a gimnáziummal. 1929-ben ez szerb gimnázium volt, a magyar gimnazisták a Messingerbe jártak. Még én is oda indultam gimnáziumba, aztán az az intézmény megszűnt, és Petrović ügyvéd irodájával szemben folytattam a tanulmányaimat a vegyes gimnáziumban. A Messingerben maradt a magyar általános iskola. 1929. december 11-én Petrović végrehajtást és árverést kért, javasolta, hogy foglalják le és vonják árverés alá Farkas Geiza ingóságait, és alapítsanak zálogjogot az ingatlanjain, mert nem fizette ki az 1929. december elején esedékes 5000 dinárt. Kérvényezte továbbá, hogy tartsanak árverést további tartozások megfizettetése miatt is. Öt nappal később, 1929. december 16-án a becskerekai kerületi bíróság el is rendelte az árverést és a zálogjog bejegyzését. Aztán Geiza mégis kifizette az 5000 dinárt, és a nagyapámnak sikerült leállítania az árverést. December 30-án Petrović ügyvéd levelet írt a nagyapámnak, tudomásul vette, hogy a bíróság leállította az árverést és törölte a zálogjogot, de hozzátette, hogy továbbra is kérnek majd foglalást és árverést, ha Geiza nem fizet.

Geiza fizetett is meg nem is. Voltak árverések, néha sikertelenül, néha elkelt egy-két bútordarab. Aztán egy ponton Geiza visszatromfolt. Amikor megindult a pereskedés, Ilona nem tartozott perköltségeket fizetni, mert a bíróság szegényjogot állapított meg az esetében. De 1930. április 14-én a becskerekai kerületi bíróság úgy döntött, hogy ez a jog mégsem illeti meg Ilonát. Tehát nem pereskedhet költségmentesen. Kiderült, hogy van egy háza Sashalmon, melyet bérbe ad, és ebből jövedelme származik. Az anyját nem kell eltartania, mert neki tisztességes nyugdíja van. És emellett még megítéltek neki havi 5000 dinár tartásdíjat. Aztán a per sokadik felvonásának egyikében Ilona vesztett, körülbelül 8000 dinár

perkölséget kellett volna fizetnie Geizának, de nem fizetett. Akkor Geiza kérte, hogy árverezzék el Ilona eleméri ingóságait, és a bíróság ezt el is rendelte 1930 októberében.

Így, ha elhálásra nem is került sor, valamilyen életközösség mégis kialakult Geiza és Ilona között. Több mint egy évtizedig elhúzódó perek tetőzete alatt lettek lakótársak.

Vannak emberek, akikben valamilyen függőség alakul a pereskedés nyavalygásai iránt. Érzik a zaklatást, szenvedik is, mégis elvárják. A *Mi tetszik és miért?* című könyvének első fejezetében Farkas Geiza a szenvedés és a boldogság módozatairól és összekapcsolódásáról értekezik. Azt is látja, hogy vannak szenvedések, melyek boldogsággá alakulnak, és vannak, amelyek nem. (Néha talán a panaszkodás gyakorlása a palló a szenvedés és az élvezet között.) A könyv 14. oldalán ezt írja: „Minden dolognak *értékét* az egyes ember számára az adja meg, hogy szenvedés marad-e számára, vagy élvezetté válik.” Geiza számára a pereskedés nem vált élvezetté. Elege volt, elsősorban nem diadalmaskodni akart, hanem kilépni. Semmilyen tetőzet alatt sem akart többé lakótárs lenni. És következett egy drámai döntés. Ha Ilona nem megy el a kastélyból, menjen el a kastély.

1930. szeptember 1-jén Farkas Geiza eladta a tulajdonában lévő kastély-épületeket és parkrészeket. A vevő a Közgazdasági Bank volt, a vételár 185 000 dinár. A szerződés szerint a bank 1931. május 1-jén lett birtokos, de már 1931. január 1-jén átvett minden adókötelezettséget. Ezenkívül szolgalmi jogot biztosított néhány Kiss Ernő-leszármazott (Bobor Gyula és Gyertyánffy Jenőné, született Bobor Sarolta) javára. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy nekik átjárási joguk volt az eladott ingatlanon, hogy könnyebben megközelíthessék a saját birtokukat. Geiza megvált a kastélytól. És Ilona sem maradhatott ott tovább, mert a Közgazdasági Bankkal szemben nem hivatkozhatott házassági vagy posztházassági kötelezettségekre – és mert a bank azt tervezte, hogy lebontja a kastélyt. Ezt később meg is tette.

Maradtak még utóregzések a kastéllyal kapcsolatban. Ott maradt ingóságai már nem igazán érdekelték Farkas Geizát, de a korábbi nagycsaládi élet nem húzott pontos határokat a vagyontárgyak között. A Geiza tu-

lajdonában levő kastélyépületben Bobor Gyulának is volt bútora. Ezt el akarta vinni, mielőtt a Közgazdasági Bank veszi át az épületet, de a dolog nem volt egyszerű, mert Ilona még mindig ott lakott. Nagyapám 1931. január 31-én írt Ilonának. A levélvázlat az iratok között maradt. Ezen levél első soraiban kéri Ilonát, hogy a Bobor Gyula tulajdonába tartozó bútorkat „kiadni méltóztassék”.

Becskerek, 1931. január 23
Ünagyoága
Dr. Sarkas Geizáné Pellek Ilona
úrhölgynek
Urem. Elemenit.

Bobor Gyula úr jegyzőlem meg
bírából köszönettel felkértem,
hogy az elemeni kastélyban Ünagyoága
Sága által bírlalt lakrészében
levő bútorkat, amelyeket Bobor
Gyula úr tulajdonába tartoz-
nak jegyzőlemmel kiadni
méltóztassék.

A levél azzal folytatódik, hogy ha Ilona tíz napon belül nem értesítené Bobor Gyulát, hogy mikor veheti át a bútort, „bírói jogsegély lesz igénybe véve”. Ilona nem méltóztatott kiadni a bútorkat, és így igénybe vették a bírói jogsegély intézményét. Bobor Gyula megkapta a bútorkat. Ezután távozott Geiza is, Ilona is. Geiza különböző pesti és bécsi címekről küldött leveleket, de eljárta még Becskerekre. 1931 májusától Ilona Sashalomról (Sas utca 20.) írt a nagyapámnak. 1931. július 16-án írt levélében felhozta: nemcsak az a baj, hogy Geiza nem fizet (vagy nem fizet

eleget), hanem az is, hogy Petrović lemondta a képviseletet, előzőleg túl magas összegeket vett fel ügyvédi honoráriumként, és – amint Ilona írja – „még a hálálkodásomat is zsebre rakta”. Petrović után Ilona Matic ügyvédet bízta meg a képviseletével.

Aztán 1932. december 10-én Ilona már nemcsak Geizát és Petrović ügyvédet, hanem a nagyapámat is megvádolta. Szavai szerint: „Tudom, igen tisztelt Ügyvéd Úr, hogy mindenben, adásvételeiben, eldugásaiban hathatósan támogatta, tanácsolta férjemet, hogy engemet kenyeremtől megfosszanak.” (Az „eldugás” vélhetően arra a feltételezésre utal, hogy látszatszerűség volt a Nikolics Bátóval kötött szerződés, és hogy így rejtve maradt, hogy Geiza továbbra is tulajdonosa a szentmihályi nagybirtoknak.)

1933. március 22-én nagyapám egy hosszabb levelet írt Ilonának, és ebben igyekezett összefoglalni a helyzetet. Aznap tartották meg Eleméren az árverést, melynek során, nagyapám szavai szerint, „elkelt a lefoglalt ősi háztartás utolsó darabja is”. Tehát Ilona követeléseinek fedezése céljából elérverezték a kastélyban maradt valamennyi ingóságot. A pénz Ilonának jutott. Nagyapám hozzátette, hogy Geiza mindig hajlandó volt tartásdíjat fizetni, de Ilona igényei nem voltak reálisak. A levél szerint közbejött „Nicolics Bátor anyagi összeroppanása, a bankoknak és adósoknak anyagi pusztulása”. A végén nagyapám egy javaslatot fogalmazott meg. Szerinte Geiza továbbra is „hajlandó lett volna fizetni egy tisztességes havi összeget (2500 dinárt)”. Ilona nem fogadta el ezt a javaslatot.

Amint sok más iratból látom, Geizának valóban gorombán csökkent a vagyona. Nicolics csak egy kis részét fizette ki a vételárnak, a különböző befektetések eredménytelenek maradtak. Több bankban volt pénze, ezek közül néhány tönkrement. Maradt a kastély vételára, maradt valamennyi pénz Budapesten, talán Bécsben is. De ez is fogyóban volt.

Látom azt is, hogy Geiza valamennyire mégis eleméri maradt, és továbbra is a Kiss Ernő-hagyatékhoz kötődött. 1932. szeptember 24-én szerződést kötött az unokatestvérével, Bobor Gyulával. Boborék azt tervezték, hogy az aradáci tanyájukra költöznek, így üres maradt volna az eleméri parkos ház. Geiza ezt bérbe vette bútorzattal együtt, havi 300 dinárért. A szerződés így indul:

BÉRLÉSI SZERZŐDÉS

Mely egyrésztől B o b o r G y u l a német -
eleméri lakos mint bérbeadó - másrészt pedig Dr. F a r
k a s G e i z a német eleméri lakos mint bérbvevő kö-
zött a mai alulírott napon a következőképen kötöttetett meg :

1. B o b o r G y u l a német eleméri házukban lévő
lakásukból a szerb - aradéczi tanyájukra megy lakni s e mi-
att az ő eddigi német eleméri egész lakását b u t o r z a t t a l
1932. évi október hó 1. - 5. napjától kezifőlán bérbvevője
Dr. F a r k a s G e i z a német eleméri lakosnak évi 3.600.-
Dinár - tehát havonkénti 300. - dnyámyi de negyedévenként

Tehát mégis volt valami folytatás. Látom, hogy mindkét szerződő felet „német eleméri lakos”-ként azonosították. Geiza esetében hozzá lehetett volna még tenni az „is” szót.

És még az imakönyv meg a frakkok

Valamilyen kezdeményezések (inkább Geiza részéről) még voltak, de házassági vitákat nem egymással rendezték. Amikor elkezdtem írni az előző mondatot, azt a kifejezést fontolgattam, hogy „a Farkas házaspár vitái”, de ez nem hangzott természetesen. Nem hiszem, hogy a húszas években bárki „Farkas házaspár”-t emlegetett volna Eleméren, Becskereken vagy akár Pesten. Ilona és Geiza nem simultak bele ebbe a kifejezésbe. Meg aztán vita tárgya lett, hogy létrejött-e egyáltalán a valós házasság. Ezt sem egymás között döntötték el. Szinte minden vitás kérdés a bíróságra, az árverési végrehajtókra és a jövőre maradt. És mégis, volt négy vitatott vagyontárgy, melyeknél Geiza és Ilona egyezsége jutottak: két imakönyv és két frakk. (Bár a frakkokkal kapcsolatban maradtak tisztázatlan részletek.)

1931. február 14-én Geiza még Elemérről írt a nagyapámnak. A levélben olyan kérdések is voltak, melyeket Ilona felé kell intézni. Ekkor még Ilona is Eleméren élt, ugyanabban a kastélyban, de a becskereki ügyvéden keresztül leveleztek egymással. Változtak a dolgok. Látom, hogy Geiza levelében módosult egy megnevezés is. A nagyapám továbbra is „Kedves Barátom”, de Ilona most már nem „Ilona”, nem is „a feleségem”, hanem „perbeli ellenfelem”. Geiza kitért több részletre. A második bekezdésben így fogalmazott: „Perbeli ellenfelem csomagját még nem kaptam meg.” Ott áll az is, hogy mit vár a csomagban: frakkot, imakönyvet és gyermekkori színes képeket.

Az imakönyveket Geiza vásárolta. Ilona elkérte őket, és a hálósobájában tartotta. Geiza oda nem ment be. Aztán jött a számvetés és a rendezés. 1931 májusában kellett, hogy átvegye a kastélyt a Közgazdasági Bank. Ha 1931. február 14-én Geiza levélírás közben kinézett az ablakon, azt láthatta, hogy a kerti olvasóasztalt a Közgazdasági Bank még nem, de a múlt már birtokba vette. Még ott lehet a dolgozósobájában az eleméri kastélyban, de mire az időjárás megengedné, hogy a kertben dolgozzon, már nem ő lesz a tulajdonos. Szóval a múlté lett a kerti asztal, és ez az ablakon át is látszott.

Aztán az imakönyvek kérdése megoldódott. Ilona elküldte őket a nagyapámnak. Amint egy levélvázlatból látom, nagyapám március 12-én igazolta, hogy átvette őket, és közölte, hogy el fogja juttatni „Dr Farkas úr kezeihez”.

1931. márc. 12.
Kedves Barátom Dr. Farkas Geizáné Beles Ilona
imkötetnek,
Nem. Elemér
Nagyapákos Osszomgom.
Dr. Farkas Geiza úr részére küldött a jelzés szerint
két darab imakönyvet tartalmazó csomagot
átvettem és úgy est, mint a mellékelt levelezés
is hívés önjárat. Kérem Dr. Farkas úr kezeihez
juttatni.

A frakkokkal kapcsolatban sokkal több volt a bonyodalom. Nem hiszem, hogy Geiza sűrűn hordott volna frakkot. De akadtak események, amelyeken ez az öltözet kötelező volt. Nagypám után is maradt egy frakk. Az apám után is. Csak most már nem tudom, hogy mi lett velük. Ilona elküldött két frakkot, Geiza meg is kapta őket. De felmerült a kérdés, hogy ezek azok a frakkok-e. 1931. február 28-án Ilona levelet írt a nagypámnak, mely szerint az ügyben tulajdonképpen az anyja intézkedett, „és a kezébe akadt első frakkot adta át”. Ez azonban Ilona apjának a frakkja volt! Ilona anyja rögtön felkereste Annau ügyvédet (Geiza egyik jogi képviselőjét), akinek a frakkot el kellett volna juttatni, és megkérdezte, hogy hol a frakk. Ilona idézi Annau választát: „Ich weiss es nicht.” (Nem tudom.) Most már Annau is lép. Levelezőlapot küld Pestről Geizának, ő pedig továbbítja Elemérről Becskerekre a nagypámnak. Annau ügyvéd szerint: „Sietek tudomásodra hozni, hogy hozzám senki frakkot nem hozott, és így nincs alkalmam azt senkinek visszaadni. Valami tévedésnek kell fennforognia.” Nagypám ezt közli Ilonával.

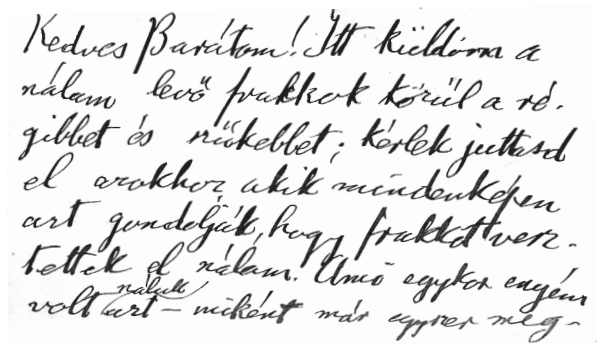
Ezután Geiza kutat és elemez. Március 5-én ír Elemérről a nagypámnak, közli, hogy mégis kapott két frakkot, és meg is vizsgálta őket. Megállapította, hogy „az egyik már szűk Baschtyr, a másik még jó Stovertól”. (Baschtyr és Stover pesti szabók voltak.) Geiza arra a következtetésre jutott, hogy mindkét frakk az övé – és mást nem kapott.

Ezután Ilona várt egy darabig (talán azért is, mert közben Pestre költözött, miután a kastélyt átvette a Közgazdasági Bank), de aztán visszatért a témához. 1931. szeptember 31-én Pestről írt a nagypámnak Becskerekre. A levél így indult: „Hiába várom a papa frakkját. Nem tudja, tisztelt Ügyvéd úr, hogy mi van vele?” Nagypám nem tudta. Ilona szerint Geiza a hibás: „Férjemet pontos embernek tudtam, [...] és így álmomban sem tudtam volna elképzelni, hogy ennyire rendetlen.”

Aztán 1932. február 8-án Ilona ismét ír a nagypámnak: „Mama rendületlenül várja a frakkot. Olyan nagyon öreg már szegény, érthető, hogy ragaszkodik hozzá...”

Feltételezem, hogy ezután Geiza és a nagypám megtárgyalták az ügyet – és ez nem tarthatott sokáig. Geiza úgy döntött, hogy a kapott frakkokból visszaad egyet, akárkié is. El is küldött egy frakkot a nagypámhoz,

hogy továbbítsa Ilonához és az anyjához. A csomagban volt egy névjegy is, és ennek hátlapján az eligazításul szolgáló üzenet. Ez megmaradt:

Kedves Barátom! Itt küldöm a
nálam lévő frakkok közül a ré-
gibbet és kisebbet; kérlek juttasd
el azokhoz akik mindenképpen
arról gondolják, hogy frakkot vesz-
tettek el nálam. Amió egykor enyém
volt ^{naiké} azt - miként már egyszer meg-

Szóval a régibb és szűkebb frakkot küldte el, hogy a nagyapám juttassa el „azokhoz, akik mindenképpen azt gondolják, hogy frakkot vesztek el nálam”.

HORVÁTH FUTÓ HARGITA

Vuk Karadžić szenttamási mesemondója és mese- fordítója, Grujo Mehandžić és Gion Nándor

Bicentenárium, recepció, fordítás

1987-ben, Vuk Stefanović Karadžić születésének 200. évfordulójára jelent meg *A sárkányölő királyfi* című szerb népmeséket tartalmazó fordításkötet az újvidéki Forum Könyvkiadó gondozásában. A kiadó a kötetet a Vuk-jubileum kapcsán jelentette meg a *Szerb népdalok és hősregék* című Székács-reprint (hasonmás kiadás Székács József 1836-ban megjelent műfordításkötetéből), Szeli István magyar és szerb nyelvű *Székács József és műve* és Stojan Vujičić szintén kétnyelvű *Székács József – Vuk Stefanović Karadžić Szerb népdalok és hősregék* című tanulmánykötetével együtt. Székács József, a délszláv népköltészet első rendszeres magyarra fordítója nagyban hozzájárult Vuk személyének és gyűjtőmunkájának elismeréséhez: „Fordításaihoz Vuk gyűjtésének leipzig kiadása szolgált a legfontosabb forrással. A dalok értelmezésében, a fogalmak tisztázásában leginkább Vuk *Rječnik*-ét forgatja haszonnal, s a hozzá intézett levelében is, amelyben egyes szavak és fogalmak magyarázatát kéri tőle, nagy tiszteletet tanúsít iránta” (VESELINOVIĆ-ŠULC 1982; 110). A felsoroltakon kívül megjelent még Herceg János *Vuk és kora* című nagyszéje, a *Híd* folyóiratban pedig két Vukkal kapcsolatos blokkot is szerkesztettek az évfordulóra, amelyek közül az egyik különnyomatként is napvilágot látott: „Ezek azok a kiadványok, amelyek méltóképpen mutatták be a magyar ajkú olvasóknak is a nyelvész, néprajzkutató és történetíró Vuk munkásságát” (BORDÁS 1988; 13). A *Híd* két blokkja közül az egyikben *A juhász és a leány* (*Ovčar i đevojka*) című Vuk Karadžić-gyűjtésből szár-

mazó szerb népi románc tizenhét jugoszláviai magyar költő általi fordítását publikálták (*Híd*, 1987/5). A kortárs magyar költők huszonegy fordításváltozata különlenyomatként is napvilágot látott. A másik *Vuk Karadžić születésének 200. évfordulóján* című tematikus blokk (Bori Imre *Vuk „emberi színjátéka” – avagy a szerb Plutarkhosz* című tanulmánya és Vuk Stefanović Karadžić *Mint a szerb Plutarkhosz* című műve) a folyóirat decemberi számában jelent meg.

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete 1987 novemberében konferenciát szervezett a jubileum alkalmából, amelyen Vuk munkásságával kapcsolatos irodalomtörténeti, nyelvészeti, folklorisztikai, valamint délszláv–magyar kapcsolattörténeti kutatásokat mutattak be: „Irodalomtörténészek, folkloristák, nyelvészek, lexikográfusok, összesen tizenketten tekintették át Vuk munkásságának egy-egy sajátos vonatkozását, állandóan szem előtt tartva azokat a mozzanatokot, amelyek Vukot a magyar művelődéshez vagy annak egy-egy területéhez kapcsolták. A Hungarológiai Intézet saját rendezésű Vuk-tanácskozása tehát voltaképpen azt az alcímet is viselhette volna, hogy Vuk Karadžić élete és életműve a magyar művelődés vonatkozásában” (JUNG 1987; 14a). A tanácskozás teljes anyaga a *Hungarológiai Közlemények* folyóirat 1988. évi 1–2. számában jelent meg. Az európai formátumú népdalgyűjtő, -publikáló és folklorista halálának 200. évfordulója alkalmából 1987 júniusában a Magyar Tudományos Akadémia is tanácskozást rendezett, amelyen az előadók Vuk Karadžić munkásságának egészét, sajátos vonatkozásait és európai kontextusát kutatták: „A számos jugoszláviai, amerikai, németországi és osztrák tanácskozás után tehát a magyar szlavisztika, művelődéstörténet és néprajzkutatás is számba vette azokat a vonatkozásokat, indíttatásokat és eredményeket, amelyek Vuk nevéhez vagy az általa kezdeményezett elképzelésekhez kapcsolódnak” (JUNG 1987; 16c).

Vuk-meseválogatás magyar nyelven: kortárs interpretációk

A Vuk-évfordulóra kiadott *A sárkányölő királyfi* című kötet anyagát Vuk Karadžić gyűjtéséből Jung Károly költő, műfordító, néprajzkutató, egyetemi tanár válogatta. Jung Károly szerkesztésében az előző évben, 1986-

ban *A szépen zengő pelikánmadár* című jugoszláviai magyar népmeséket tartalmazó kötetet (Penavin Olga gyűjtéséből) jelentette meg a Forum Könyvkiadó, 1988-ban pedig *Az aranyhajú testvérek* címmel bunyevác népmesék válogatását Balint Vujkov gyűjtéséből. A megjelent könyvek a kiadó azon koncepcióját tükrözték, amelyet Bordás Győző *A fordítás helye a Forum kiadói politikájában* című, a Magyar Tanszék *Fordítás és többnyelvűség időben és térben* elnevezésű fordítástudományi tanácskozásán ekképpen fogalmazott meg: „Sajátos helyzetünkben, híd-szerepünkben természetsszerűen következik, hogy egyenlő figyelemmel kísérjük valamennyi jugoszláv nyelvterület (szerbhorvát, horvátszerb, szlovén, macedón) irodalmát, külön ügyelve arra, hogy akár szemelvényekben, de folyamatosan és tervszerűen (esetleg külön sorozatok keretében) bemutassuk a jugoszláviai (albán, török, olasz stb.) és külön a vajdasági nemzetiségek (szlovák, román, ruszin) irodalmának értékeit, egyáltalán hogy megfelelő helyet kapjanak terveinkben szűkebb és tágabb pátriánk legértékesebb irodalmi megvalósulásai” (BORDÁS 1988; 557).

Jung Károly szerkesztő a népmesék fordítását kortárs vajdasági írókra, költőkre bízta. Ács Károly, Balázs Attila, Bognár Antal, Dudás Károly, Fehér Ferenc, Gion Nándor, Gobby Fehér Gyula és Pap József tizenkilenc mesét fordított le azokból a mesékből, amelyek Vuk Stefanović Karadžić *Srpske narodne pripovetke* című, 1928-ban Belgrádban publikált gyűjteményében jelentek meg. A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság Állami Nyomdája gondozásában megjelent antológia tartalmazta az 1853-ban Bécsben napvilágot látott *Srpske narodne pripovijetke* című gyűjtemény és az 1870-ben szintén Bécsben kiadott meseválogatás anyagát is.

Vuk Karadžić a 19. század elején kezdett foglalkozni a népi prózaepikai alkotásokkal, gyűjtőmunkájának első összefoglalása az 1821-ben megjelent *Narodne srpske pripovijetke* című kis kötetben jelent meg, amelyben mintegy három ívnyi terjedelemben elsősorban anekdotikus jellegű szövegeket közölt: „A könyvecske megjelenése után több mint harminc esztendőnek kellett eltelnie, mígnem 1853-ban végre megjelenhetett a valóban reprezentatív terjedelmű és tartalmú, mintegy 230 oldalas második népi prózaepikai kötete *Srpske narodne pripovijetke* címmel. Vuk lá-

nya, a németet is anyanyelvi szinten beszélő Mina (Wilhelmine) Karadžić az egész könyvet rögtön németre fordította, s a mű alig egy esztendő múlva meg is jelenhetett Berlinben, tehát a szerb népmeseanyag igen rövid idő alatt ismertté válhatott az európai folklórisztika széles körei előtt is” (JUNG 1988; 21).

Az 1853-as kötetet Vuk Karadžić a neves németnek, Jacob Grimmnek szentelte, s neki köszönte meg, amiért a szerb népköltészet alkotásait Európa-szerte ismertté tette: „1823. évi kasseli találkozásunkkor arra biztatott, hogy adassam ki a szerb népi elbeszéléseket, s ezzel a könyvvel teljesítettem az óhaját” (STAFANOVIĆ KARADŽIĆ 1853; 6). Előszavában Jernej Kopitar szlovén nyelvész és filológus is említi, aki a Habsburg Birodalomban megjelent szláv nyelvű könyvek főcenzoraként az 1810-es évek elején a szerb népköltészeti alkotások gyűjtésére és publikálására buzdította. A kötet bevezetőjében Vuk a szerb népmeséket, népi elbeszéléseket (*narodne pripovijetke*) nemek szerint tipologizálja, a női elbeszélések csodás történeteket beszélnek el (német elnevezésük *Märchen*), a férfielbeszélések (tréfás történetek) híján vannak a csodás elemeknek, cselekményük akár meg is történhetne, nagy részük tréfás és nevetgető. A férfielbeszéléseket terjedelmük szerint újabb típusokra, a hosszú és rövid változatúakra osztja. A gyűjtemény szövegei közül férfielbeszélések a következők: *Devojka cara nadmudrila*, *Đevojka, udovica i puštenica*, *Jedna gobela u kao a druga iz kala*, *Laž za opkladu*, *Kralj i čobanin*, *Ko umije, njemu dvije* és a Gion által magyarra fordított *Dva novca* című, a többi női, bár Vuk megjegyzi, hogy egyes szövegek a kettő között helyezkednek el. A népmesék közreadója arról is beszámol, hogy melyik mesét kitől hallotta, hol jegyezte le, kik küldték el neki. A *Nemušti jeziki*, *Zlatna jabuka i devet paunica*, a *Stojša i Mladen*, *Đavo i njegov šegrt*, *Prava se muka ne da sakriti*, *Aždaja i carev sin*, *Ko manje ište više mu se daje*, *U cara Trajana kozje uši* és az *Usud* című népmeséket a szenttamási Grujo Mehandžić mesélte el neki és írta le 1829-ben a zimonyi karanténban: „Grujo Mehandžić kereskedő ebben az évben munkaügyben járt Szerbiában, és amikor ősszel visszatért az Osztrák–Magyar Monarchia területére, bekerült a zimonyi karanténba. Itt találkoztunk. Mivel más dolgunk nem akadt, nappal leginkább aludtunk, éjjel pedig meséltünk. Amikor

rájöttem, milyen sok népmesét ismer, megkértem, jegyezze le nekem őket, meg néhány népdalt is” (STAFANOVIĆ KARADŽIĆ 1853; XXII). A szenttamási kereskedő meséi közül kilencet adott közre Vuk az 1853-as kötetben, kettőt (*Gvozden čovek, U laži su kratke noge*) a Vuk halála után kiadott válogatásban (Vuk Stefanović Karadžić: *Srpske narodne pripovijetke*. Beč, 1870) publikáltak, öt pedig kéziratban (a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia archívuma 8552/258 – Vuk hagyatéka) maradt (MARINKOVIĆ 1966; 183). Fehér Ferenc a kötetéről publikált ismertetőjében azt írja Mehandžićról (az információk forrásának feltüntetése nélkül), hogy az első ismert szenttamási kocsmárosnak (a török eredetű *mehana* vendéglőt, kocsmát jelent) az utódja volt: „Apja [megj. inkább nagyapja] az 1720-i bácskai összeírásakor a foglalkozása alapján ezzel a névvel került be a lajstromokba. Az 1800 tájékán született fiú olyan környezetben növekedett, ahol valóban gyakran lehetett részese esti mesélgetéseknek. Ügyes, tanult fiatalemberként vette át apjának a kocsmáját, s Magyarország meg Ausztria minden zugát bejárta, útjai során újabb meseélményekkel gazdagodhatott. Erre utal az a körülmény, hogy utazásai folyamán nagy kedvvel jegyezte fel magának a hallott népdalokat és népmeséket” (FEHÉR 1987; 14).

Mehandžić a tanítóképző (preparandija) egykori vezetője is volt (ami arról tanúskodik, hogy a közösség tisztelte), egyrészt tehát írástudó ember, a polgári réteg tagja, másrészt repertoárja arra enged következtetni, hogy ismerte a nép számára kiadott könyvek szüzséit is. A szerb népköltészet kutatója, Nemanja Radulović úgy véli, Mehandžić nem éppen a Grimm-féle romantikus Volk anonim kollektív hangja volt – ilyenné Vuk tette a stilizációival. Az elemzések ugyanis rámutattak arra, hogy Vuk kijavított minden olyan elemet, amelyet tisztátalanságnak vélt, ezeket viszont a kutatók Mehandžić korának és környezetének lenyomataként tartják számon (RADULOVIĆ 2018; 102). Vuk 19. századra jellemző folklór-filológiai eljárásáról Bosnyák István is megállapítja, hogy a gyűjtő a leggyökeresebb szzebbítő/javító intervencióit a szövegrögzítés és a terepi gyűjtők által lejegyzett szövegek átírása során alkalmazta: „Saját gyermekkori (tršići népi szövegemlékeit, a terepi levelezőtől kapott népköltési szövegeket – egyebek közt a hivatásos költő Milica Stojano-

vić-Srpkinjától érkezőket is –, valamint az egyes népi énekesektől – pl. még a híres Tešan Podrugovićtól – közvetlenül hallott alkotásokat is egyaránt a saját, népi értékekre rendkívül fogékony magánizlésének rendeli alá. Annak sugallatára hallgatva, utólag ugyanis nagyméretű szövegmódosításokat hajt végre, sőt olykor egyenesen átkölti az eredeti – szóbeli vagy írásos – fogalmazványt” (BOSNYÁK 1988; 12). Bori-voje Marinković tanulmányában az *Usud* című mese és más szövegek eredeti és átírt változatának összevetésével számos példával illusztrálja Vuk változtatásait Grujo Mehandžić eredeti szövegein: szerkesztés közben például a mesefa egy-két szava, mondata az átírt változatban hosszú leírássá, kibővített sajátos interpretációvá alakul, neveket cserél, szerkezeti változtatásokat eszközöl stb. (MARINKOVIĆ 1966; 194–195). Jung Károly *Vuk Karadžić népmeselejegyző és publikáló módszeréről* írt tanulmányában megállapítja, hogy a Balkán hegyei között több ezer-nyi verssorból álló epikus énekeket éneklő és guszlán kíséző, szinte kizárólag analfabéta népénekesek hallgatása után érthető, hogy Vuknak fenntartásai lehettek a hozzá beérkező népmeseszövegekkel kapcsolatban, különösen ha azok Dél-Magyarország kényelmes szerb polgári vagy polgáriasult otthonaiból kerültek elő, mint például a szenttamási kereskedő, Grujo Mehandžić esetében, aki ugyan Szerbiában is megfordult kalmárkodás közben, de azért a Monarchiát is széltében beutazta, s nyilván legalább magyarul és németül is tudnia kellett beszélni, hogy feltalálhassa magát (JUNG 1988; 21).

A sárkányölő királyfi címen megjelent magyar nyelvű válogatás a Forum Könyvkiadó jugoszláviai magyar gyermekolvasónak szánt népmese- és mondasorozatának második köteteként jelent meg (az első kötetbe, *A szépen zengő pelikánmadár* című válogatásba jugoszláviai magyar népmesék kerültek be). A sorozatot abból a célból indították, hogy a gyermekolvasók megismerjék a szerbség jelentős népköltészeti hagyományának elbeszélő rétegét, a szóbeliség próza alkotásait is, amelyek az európai híru és színvonalú hősköltészet mellett ugyancsak érdeklődésre tarthatnak számot: „El nem hanyagolható szempont továbbá az is, hogy gyermekolvasónak szánt magyar nyelvű szerb népmese-válogatás évtizedek óta nem jelent meg könyvkiadásunkban, de külföldön sem. (Már

több mint harmadfél évtizede annak is, hogy a *Népek meséi* sorozatban, a budapesti Európa Könyvkiadó gondozásában egy kötetnyi délszláv népmese jelent meg, felnőtteknek és kutatóknak, tehát újfent nem a gyermekolvasót tartva szem előtt" (JUNG 1987; 137b). A válogatás minden szövege Vuk Karadžić gyűjtéséből és a szerb népmesekincs legrégebbi rétegéből származik, a Mehandžić által elmondott meseszövegeket azonban a szerb néprajzkutatás a legősibbeknek és a legszebbeknek tartja: „Nagyon valószínű, hogy Grujo Mehandžić meséi őrizték meg a legteljesebb mértékben és legbeszédesebben a magyar és a szerb népmesekincs szemmel látható rokon vonásait" (JUNG 1987; 140b). Jung Károly a meseválogatás utószavában kiemeli, hogy a magyar és a délszláv népmesék közeli rokonságban vannak egymással, vagyis mindkettő az európai mesekincsből ered, s példákkal illusztrálva mutat rá a közös meseelemekre, a hasonlóságokra és különbségekre, a népeletre jellemző vonatkozásokra (JUNG 1988; 138).

Beszédes Valéria a kötetről írt kritikájában a folklórkutatást szem előtt tartva kiemeli, hogy a szerkesztő olyan szövegeket fordítottatott le, amelyek hasznosak lehetnek az összehasonlító folklórtudomány számára is: „Jung Károly 8–10 éves gyerekek számára készítette a szerb népmesék gyűjteményét. A kötet elsősorban hősmeséket tartalmaz, de az ifjú olvasók néhány mondát és novellamesét is találnak benne. Jung Károly ezzel minden bizonnyal azt kívánta bemutatni, hogy a XIX. századi folklórtudomány még nem választotta el oly élesen egymástól a prózai elbeszélő műfajokat, mint a mai szaktudomány. A másik, ennél lényegesen fontosabb szempont az, hogy a néphagyományban a mesefák számára lényegtelen, mesét, trufát vagy éppenséggel mondát mondanak-e el. Vuk e műfajokat közös címen közölte, népi elbeszéléseknek jelölte. Mivel *A sárkányölő királyfi* a műfajok egymás mellett élését is be akarja mutatni, sajnáljuk, hogy legalább egy-két tréfás történet, trufa nem kapott helyet a válogatásban" (BESZÉDES 1988; 394).

Jung Károly meseválogatásába a *Prava se muka ne da sakriti*, a *Ko manje ište više mu se daje* és az *Usud* című meséken kívül Grujo Mehandžić összes meséje bekerült: *Az aranyalma és a kilenc páva* (*Zlatna jabuka i devet paunica*) című mesét Fehér Ferenc, *Az állatok beszédét* (*Nemušti jeziki*) és

A vasembert (Gvozden čovjek) Bognár Antal, *Az élet vizét (U laži su kratke noge)* és *A kecskefülű Traján császárt (U cara Trajana kozje uši)* Balázs Attilla, *Az ördög meg az inasa (Đavo i njegov šegrt)* című mesét Pap József, *Stojša és Mladen, a sárkánykirályt (Stojša i Mladen)* és *A sárkányölő királyfi (Aždaja i carev sin)* szintén Bognár Antal fordította.

Gion monda- és mesefordítása

A válogatásban megjelent tizenkilenc szöveg közül Gion Nándor a *Szent Száva és az ördög (Sveti Sava i đavo)* című mondát és *A két garas (Dva novca)* című mesét fordította, ez utóbbit egy újvidéki koldus mesélte el Vuknak. A fordítói tevékenység része volt Gion Nándor munkásságának, rádiós újságíróként, szerkesztőként napi szinten fordított, Jung Károly felkérése előtt pedig már szerzett némi műfordítói tapasztalatot is. Az író szenttamási hagyatékában az egyetemi jegyzetei közül került elő három fordításának kézirata: az egyetemista Gion Sveta Lukić szerb író három írását ültette át magyar nyelvre. Az írások magyar címei: *Tűnődés, Élettér, Undor*. Mindhárom fordítást A4-es nagyságú fehér papírra gépelte, a nevét fordítóként írta alá. Gion ezeket a fordításokat még az első írás megjelöléssel ellátott *Helyzetjelentés* (GION 1962; 10) című szövege előtt jelentette meg, 1962 januárjában az *Ifjúság* hetilap *Symposion* mellékletében (GION 1962; 8). A *Symposion*ban csak az *Élettér* című szöveg alatt tüntették fel a fordító nevét, a másik két szöveg alól kimaradt Gion neve. Az aláírt fordítás alatt zárójelben ez olvasható: Az író *Lázadás a szavak ellen* című lírai esszéjéből fordította Gion Nándor. A szerkesztők nem vették észre, hogy nem konkretizálták, ki az író, akinek a lírai esszéjéből közöltek fordítást. A hetilapbeli közlés és a kézirat kiegészítik egymást, és együttesen adnak információt arról, hogy mindhárom szöveg Sveta Lukić alkotása (LUKIĆ 1960) és Gion Nándor fordítása. Az *Újvidéki Rádió* magyar nyelvű drámaprogramjainak szerkesztősége részére is fordított. Átültetésében mutatták be 1975. április 19-én a rádióban Zvonimir Bajsić *Nézd, milyen szépen kezdődik a nap (Gle, kako lepo počinje dan)* című hangjátékát (GION 2020; 131–150). Gépiratban maradt ránk Slavko Almazan vajdasági román költő első, a Szerb Matica kiadásában megje-

lent verseskötetéből az *Esett az eső* című vers, amelyet Gion ültetett át magyar nyelvre, s az ő fordításában olvasták fel a verset az *Újvidéki Rádió* 1968. november 30-i ifjúsági műsorában (GION 1962). *A postás, aki egy ujjal tudott fűtyülni* című novellájának fordítását (GION 1984; 57–58), saját maga készítette el a *Detinjstvo* gyermekirodalmi folyóirat számára (HORVÁTH FUTÓ 2012; 195–196).

A meseválogatás fordítóinak az archaikus nyelv mellett a szerb kultúra részét képező hagyományok, szokások, hiedelmek, eszközök stb. átültetésével is meg kellett birkózniuk. A sikeres fordítás feltétele „az országismereti vagy civilizációs háttértudás, melynek segítségével valamelyest áttekintést kaphatunk a célnyelvi ország(ok) természeti és történeti adottságairól, művészeti és tudományos teljesítményéről, intézményi és társadalmi berendezkedéséről, szokásairól, értékrendjéről és mindarról, ami a további tájékozódásban segíthet bennünket” (HOLLÓ 2019; 17).

A Szent Száváról szóló fantasztikus elemekkel átszótt történet, a *Szent Száva és az ördög* ismert történelmi személyhez, Rastko Nemanjićhoz kötődik. A szerb történeti és kultúrtörténeti mondák egyik legismertebb hőse Szent Száva, akiről idővel sok történet képződött: „Több helynév is őrzi az emlékét: Savini lonci, Savova voda, Savina trpeza, Savin laz. Kialakultak az attribútumai is: természetfeletti, csodás képességekkel rendelkező, amelyeket a betegek gyógyítása és a tudatlanok okítása érdekében alkalmazott, az eltévelyedetteket tanáccsal látta el, az éheseket megetette, a bűnösöket megbüntette” (MRKALJ 2017). Mindkét Gion által magyarra fordított szövegben előfordul a *pobratim* szó, amely egy régi szerb szokást, a közös vér vagy bor ivásával kötött vérrokonságot jelenti. A szertartás folyamán az a személy, aki nem állt vér szerinti rokonságban azzal a személlyel, akivel testvérbarátságot kötött, a szertartás elvégzésével testvéri státust kapott. Jung Károly a kötet utószavában a fordítás problematikájára is kitér, s példaként kiemeli, hogy a szerb meseszövegekben előforduló *testvérbarátság* szokását és hagyományát, amely magyar nyelvterületen ismeretlen, s nincs megnevezés sem rá, a magyarra fordítók a *barátság* és a *kenyeres pajtáság* kifejezésekkel helyettesítették (JUNG 1988; 139). Cseh Márta *Egy s más egy mesekönyv fordításáról* című

írásában néhány fordítói megoldást kifogásol a kötetben (a Baš Čelik nevű hősből Vasgyúró, az ég és föld között lebegő kastélyból kacsalábon forgó kastély lett, a nagypéntek a karácsonyi ünnepekör idejére tevődik át stb.), és a testvérbarátság reália magyar ekvivalenseivel is foglalkozik: „A testvérbarátság szó példája igen alkalmas, hogy elgondolkoztasson: a fordításnak olyan speciális esetei, nehézségei is adódhatnak, amelyek a fordító legjobb képességeinek a mozgósítását teszik szükségessé: esetről esetre, alkalomról alkalomra kell megtalálnia a szövegkörnyezetnek legmegfelelőbb jelentéshordozót. Vannak mesék, amelyekben a megközelítő értelmezés is jól megállja a helyét. Elképzelhető olyan mese is, amelynek jó megértéséhez a fogalmi pontosságra törekvő szakkifejezésre van szükség. Ez esetben azonban, amikor olyan szót, kifejezést kell használni, amelyről csaknem teljes bizonyossággal föltételezhető, hogy az olvasók többsége számára nehézséget jelenthet a megértése – egy kicsivel több fáradsággal – érdemes lapalji jegyzetben vagy kötet végi szójegyzékben a szóval vagy kifejezéssel kapcsolatos háttérismereket közölni” (CSEH 1988; 2096).

A *Szent Száva és az ördög* című mesében is előfordul a *pobratim* kifejezés:

Onda Sveti Sava kaže đavolu: „Čuješ, *pobratime*, baš ako hoćeš da radiš baštovanluk, evo sam ti ja ortak, no da se dogovorimo, kako ćemo i šta najprije raditi i sijati i ko će sjeme nabavljati.” (STAFANOVIĆ KARADŽIĆ 1928; 276)

Gion Nándor fordításában:

„Azt mondja erre Szent Száva:

– Nézd, *testvér*, ha kertészkedni akarsz, leszek én a társad, de előbb beszéljük meg, hogy mit fogunk ültetni.” (*A sárkányölő királyfi*, 93)

A *két garas* című mesében a szokást Gion a testvérbarátság kifejezéssel fordítja le:

„I tako posle dugog cenjkanja pogode se da onaj što je imao šešarice da onome drugom dva novca prida, ali ne imajući ni njih kod sebe ostane mu ih dužan, i kao za bolju tvrđu da će mu ih za celo vratiti *pobrate se*.” (STAFANOVIĆ KARADŽIĆ 1928; 142)

Gion Nándor fordításában:

„Hosszasan alkudoztak, végül megegyeztek, hogy az, aki a gu-bacsot cipelte, ad a másiknak még két garast, de nem volt nála pénz, ezért megígérte, hogy majd később megadja a tartozását, és biztosítékként erre *testvérbarátságot* kötöttek.” (A *sárkányölő királyfi*, 132)

Másik szöveghelyen:

„Kad bude u večje, popov najamnik nađe vreću i užje, pa otišavši s *pobratimom* nad jamu, uđe u vreću, i *pobratim* ga sveže preko srede, pa spusti u jamu.” (STAFANOVIĆ KARADŽIĆ 1928; 142)

Gion átültetésében:

„...a pap napszámosa szerzett zsákot és kötelet, este belebújt a zsákba, a *barátja* pedig leengedte a verembe.” (A *sárkányölő királyfi*, 134)

„*Pobratime*, vuci vreću, puna je svašta.” (STAFANOVIĆ KARADŽIĆ 1928; 142)

„Megpakoltam a zsákot, *testvér*, mindenfélével, húzzad fel!” (A *sárkányölő királyfi*, 134)

Írásában Cseh Márta *A két garas* című mesében előforduló fordítói megoldásra is reflektál: „*A két garas* című mese ugyanakkor még egy harmadik megoldás, a módosító körülírásnak nevezhető eljárás lehetőségét is fölveti. Ebben a mesében a testvérbarátságnak nevezett »áIROKONSÁGI forma« két éppen nem példás jellemű mesealak között jön létre. A két agyafúrt csaló, szöszegő közötti érdekszövetkezést *testvérbarátságnak*

nevezni – nem leértékelése ez bizonyos szempontból ennek a valójában mégis komoly tartalmú szónak? Nem lett volna stílusosabb, találóbbr, ha a két család esetleg *egymás tenyerébe csap*, esetleg *elhatározza, hogy ezentúl közösen csálja a világot*, legföljebb *együtt indul hetedhét ország ellen*, ugyanakkor a testvérbarátságot köt kifejezés megmarad azoknak a mesehősöknek, akik valamilyen jó ügyben, komoly célokért szövetkeznek? (Legalább a fordítás-szövegben, ahol amúgy is magyarázatra szorul ez a szó” (CSEH 1988; 209).

A *Dva novca* mese címében Gion konkretizál, azaz konkrét váltópénz-nevet alkalmaz a szerbül pénzt jelentő *novac* szó helyett. A magyarul *A két garas* címen megjelent mesében a török jövevényszavak és a halotti szertartáshoz tartozó szokások fordítását emelhetjük ki. A török es-bap szóból eredő *hespapa árut*, *portékát* jelent: *navale obojica da pazare hespapa onde na putu* – itt az úton is *üzletet köthetnének*. A másik szöveg helyen Gion kihagyást alkalmaz: a *kad dođu svaki svojoj kući i izručē hespapa iz vreće* – hanem otthon, amikor kiürítették a zsákokat. A török eredetű *hajduk* szó magyar ekvivalense a mesefordításban a *rabló* (onu noć udare onuda nekaki *hajduci* – azon az éjjelen *rablók* jöttek arra), a *kalpak* megfelelője pedig a *süveg* (i blago podele *kalpacima* – osztották az aranyat *süvegszámra*), az *arambaša*, azaz *harambaša*, a *hajdukok vezetője haramiavezér* Gionnál. A görögből átvett *aratos* jövevényszó fordítását is ötletesen oldja meg:

„*Aratos ti dva novca! Evo ti za dva novca.*” (STAFANOVIĆ KARADŽIĆ 1928; 142)

„*Ehol-e! A két garas fejében, hogy vinne el az ördög.*” (A *sárkányölő királyfi*, 136)

Kihagyja azt a halottsiratásnál alkalmazott felkiáltást, *kuku meni kukavici*, amelyet a férjek, testvérek nélkül maradt nők hangos sírás közepette kiabáltak a halott búcsúztatóján:

„*A žena mu prenemažući se odgovori: Jest, kuku meni kukavici, evo ga u kući gde leži mrtav.*” (STAFANOVIĆ KARADŽIĆ 1928; 143)

Gion fordításában a szójátékon alapuló siratószöveg kimarad:

„– Itt lakott – siránkozott az asszony –, de most már holtan fekszik bent a házban.” (*A sárkányölő királyfi*, 135)

Kihagyja azt a temetési szokást is, hogy a sírba helyezett koporsóra a jelenlevők rögöt dobnak:

„...barem ću čekati da ga otrpatim do groba i *da bacim zemlje nanj*.” (STAFANOVIĆ KARADŽIĆ 1928; 143)

„Ha már holtan találtam szegényt, megvárom a temetését, és elkísérem utolsó útjára.” (*A sárkányölő királyfi*, 135)

Beszédes Valéria kritikájában az átültetésekről megállapította, hogy a fordítók „nem mesterségesen archaizált nyelvet alkalmaztak a mesék átültetésekor, hanem a magyar népmesékben is használt szókapcsolatokat, amennyiben az nem rontja az eredeti szöveg hitelét, s a meséket úgy fordították le, mintha azokat egy mai mesemondó mondta volna el, természetesen stilizált formában. Az Arany László és Benedek Elek által meghonosított szövegátgazítást alkalmazták” (BESZÉDES 1988; 395).

Az emlékezés alakzatai, könyvkiadás, popularizáció

Vuk Karadžić születésének 200. évfordulója ürügyül szolgált a szerb irodalmi nyelv és helyesírás megreformálójának és folklorista munkásságának korszerű megközelítésére, újraértelmezésére, műveinek újraolvasására. A jubileumhoz kötődő kultikus szokások, megemlékezési szertartások – emlékünnepek, kiállítások, szoboravatás, konferenciák, művek újrakiadása – mellett a művek átültetése is az emlékezet létrehozásának egyik stratégiájaként értelmezhető. Az eredeti mű a fordítás aktusával a befogadó kultúra részévé válik. Amennyiben az átköltés sikeres, azaz képes beilleszkedni a célnyelv hagyományába, a fordító új kánoni rangot biztosít az átköltött szövegnek egy másik hagyományban (SZEGEDY-MASZÁK 1998; 70). S. Vandan Zaya a magyarországi Dosztojevszkij-kultusz intézményi kereteit vizsgáló tanulmányában könyvkiadói szempontból

közelíti meg a kultuszt. Abból a feltevésből indul ki, hogy az írói kultuszok dinamikáját egyebek mellett jelentősen befolyásolja a könyvkereskedelem és az azt működtető vállalatok tevékenysége: „mindkét szereplő (olvasó és könyvkiadó) igényére és szándékára kiterjedő folyamatról van szó, ennek ellenére a kultuszvizsgálódások nem túl gyakran vetnek számat a könyvkiadók szerepével, még úgy sem, hogy az olvasók általuk, rajtuk keresztül kapcsolódnak be az írói kultusz nagy egészébe” (S. VANDAN 2021; 67). A kiadók ugyanis nemcsak az életműhöz való hozzáférést biztosítják, hanem nagyban hozzájárulnak az író alakját és műveit körülvevő kultusz fellendüléséhez, az olvasói réteg kiszélesítéséhez (S. VANDAN 2021; 67). Vuk szerb népmeséinek magyar nyelvterületen való népszerűsítéséhez a háromezer példányban kiadott és Predrag Joler rajzaival illusztrált, *A sárkönyölő királyfi* című kötet is hozzájárult. És összekötött két szenttamásit is, akik eltérő századokban éltek, Grujo Mehandžićot és Gion Nándort.

KIADÁSOK

STAFANOVIĆ KARADŽIĆ, Vuk (1928): *Srpske narodne pripovetke*. [Za štampu pripremio: Miloje M. Bašić]. Državna štamparija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd
A sárkányölő királyfi. Szerb népmesék Vuk Karadžić gyűjtéséből (1987). Válogatta, szerkesztette és az utószót írta Jung Károly. Forum Könyvkiadó, Újvidék

IRODALOM

- ALMAZAN, Slavko (é. n.): *Esett az eső*. Ford. Gion Nándor. Gépirat. Gion Nándor Emlékház Kézirattára, Szenttamás. Jelzet: GNK 0025
- BAJŠIĆ, Zvonimir (2020): Nézd, milyen szépen kezdődik a nap. Ford. Gion Nándor, Kurcz Ádám jegyzetével. *Tiszatáj*, 7–8., 131–150.
- BESZÉDES Valéria (1988): Két népmesegyűjteményről. *Létünk*, 2., 394–397.
- BORDÁS Győző (1988a): A fordítás helye a Forum kiadói politikájában. *Hungarológiai Közlemények*, 4., 557–562.
- BORDÁS Győző (1988b): Műfaji és tartalmi változatosság. A Forum Könyvkiadó tavalyi produkciójáról. *Magyar Szó*, január 23. 13, 16.
- BOSNYÁK István (1988): A folklorista Vuk – A magyar folklorisztika távlatából néhány szempont egy lehetséges összevető vizsgálathoz. *Hungarológiai Közlemények*, 1–2., 7–16.
- CSEH Márta (1988): Egy s más egy mesekönyv fordításáról. *Híd*, 10., 2095–2099.
- FEHÉR Ferenc (1987): Szerb népmesék Vuk Karadžić gyűjtéséből. *Magyar Szó*, október 24., 14.
- GION Nándor (1962a): Helyzetjelentés. *Symposion*, november 8., 37, 10.
- GION Nándor (1962b): Sveta Lukić: Tűnődés; Undor; Élettér. Ford. Gion Nándor. *Symposion*, január 11., 3, 8.
- GION, Nandor (1984): Poštar koji je umeo da zviždi jednim prstom. *Detinjstvo*, 10. évf., 3–4., 57–58.
- HOLLÓ Dorottya (2019): *Kultúra és interkulturalitás a nyelvórárn*. Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan Kiadó, Budapest
- HORVÁTH FUTÓ Hargita (2012): *Lokális kontextus, elbeszélői szerepekörök és a szövegek átjárhatósága Gion Nándor opusában*. Bölcsészettudományi Kar, Újvidék
- JUNG Károly (1987a): Két tanácskozás Vuk jegyében. Vuk Karadžić élete és életműve a magyar művelődés vonatkozásában. *Magyar Szó – Kildató*, november 21., 14.
- JUNG Károly (1987b): Utószó. In *A sárkányölő királyfi. Szerb népmesék Vuk Karadžić gyűjtéséből*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 137–140.
- JUNG Károly (1987c): Tudományos tanácskozás Vuk Karadžićról Budapesten. A Vuk-évforduló rendezvényei. *Magyar Szó – Kildató*, június 13., 16.
- JUNG Károly (1988): Vuk Karadžić népmeselejegyző és publikáló módszeréről. *Hungarológiai Közlemények*, 1–2., 17–28.
- LUKIĆ, Sveta (1960): Meditacija; Gađenje; Utemeljivanje. In *Buna protiv reči. Lirski esej*. Progres, Novi Sad, 75–76, 77–78, 79–80.
- MARINKOVIĆ, Borivoje (1966): *Vuk Stefanović Karadžić i prozna narodna tradicija*. Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, knjiga IX, 164–206.
- MRKALI, Zona (2017): *Predanje kao školsko štivo*. <http://dnsjk.org/2017/11/15/zona-mrkalj-3/>
- RADULOVIĆ, Nemanja (2018): Vukov pripovedač Grujo Mehandžić. Pripovedni postupci i

slika sveta. In *Vuk i 1847. Zbornik radova*. Prip. Boško Suvajdžić. Pedagoški muzej, Beograd, 100–107.

S. VANDAN Zaya (2021): A magyar Dosztojevszkij-kultusz Révay Mór János népművelő tevékenységének tükrében. *Iskolakultúra*, 4., 66–73.

SZEGEDY-MASZÁK Mihály (1998): Fordítás és kánon. In Kabdebó Lóránt–Kulcsár Szabó Ernő–Kulcsár-Szabó Zoltán–Menyhért Anna (szerk.): *A fordítás és intertextualitás alakzatai*. Anonymus, Budapest, 66–92.

VESELINOVIĆ-ŠULC, Magdolna (1982): Vuk Stefanović Karadžić fogadtatása a magyar irodalomban. In Szeli István (szerk.): *Délszláv–magyar irodalmi kapcsolatok I. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék*, 107–110.

KURCZ ÁDÁM ISTVÁN

Hol tart a Gion-életmű kiadása

A Napkút és más budapesti kiadók így dolgoznak Gion Nándor műveinek (újbbli) megjelentetésén

E sorok írója, a Napkút Kiadó szerkesztője 2016-ban tankönyvfejezetet írt a jeles szenttamási születésű íróról az Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet tizenkettedikes irodalomkönyvébe (*Irodalom 12.*, Budapest, 2016, 126–127), illetve szövegeket válogatott az *Ezen az oldalon* című novellafüzér-regényből a tankönyvhöz kapcsolódó szöveggyűjteménybe. Ennek eredményeként a magyarországi 12. osztályosok azóta is teljes fejezetet olvashatnak tankönyvükben Gionról, sőt, a szöveggyűjteményben tőle olvashatják a legtöbb szépprózai szöveget. A Napkút Kiadó Gionhoz kapcsolódva először Kurcz Ádám monográfiáját (*Gion Nándor művei és műhelyitikai*, Budapest, 2017) jelentette meg; majd szintén Kurcz, valamint Horváth Futó Hargita közös gyűjtő-szerkesztő munkája eredményeként a *Hang-kép-írás* sorozat 7. köteteként a *Gion Nándor-albumot*, amely az író életének és munkásságának gazdag képi dokumentációját hangzó melléklettel adja közre. A Napkút az író életműkiadásának folytatását is felvállalta, így 2019-ben, illetve 2020-ban szintén nála jelentek meg az életműkiadás 6–7. vaskos kötetei, bennük a korábbi kötetekben nem szerepelt prózai és drámai művekkel, *Krisztus katonái a Görbe utcából*, valamint *Keresünk egy jobb hajót* címmel.

A Magyar Napló Kiadó 2019-ben *Ezen az oldalon* címmel egy kötetben jelentette meg a címadó novellafüzér-regény fejezetei mellett *Az anygali vigasság* és a *Mint a felszabadítók* című kötet novellafüzéréit, valamint – *Maradjon a galamb* címmel – az ezredfordulón írott „pesti” novellák egyik ciklusát: a festőművész történeteit is. *Az anygali vigasság* és a *Mint a felszabadítók* című sorozat a Magyar Napló által kiadott könyvben jelent

meg először hiánytalanul és „teljes műként”, a *Maradjon a galamb* című prózafüzér pedig önálló ciklusként.

Az utóbbi években a szintén budapesti Magvető Kiadó sem tétlenkedett: a *Latroknak is játszott* című tetralógia első három regénye (*Virágos Katona, Rózsaméz, Ez a nap a miénk*) után 2021 nyarának végére a cikluszáró *Aranyat talált* című negyedik regényt is megjelentette.

Eközben a Napkútnál az életműkiadás folytatásán is dolgoznak: *Könyv könyv mellett*, illetve *Minden leírt betű hitvallás* címmel immár majdnem elkészült és kiadás előtt áll az életműsorozat 8–9. kötete, amelyek Gion könyvkritikáit, fordításait, mások műveinek Gion általi átdolgozásait, sőt zsenyéit, illetve nyilatkozatait, alkalmi beszédeit és publicisztikai írásait is tartalmazzák. A Napkút mintegy az életműkiadás mellékleteként tervezi megjelentetni Horváth Futó Hargita bővített Gion-monográfiáját is, amely Gion saját művei mellett a róla szóló irodalom bibliográfiai adatait is tartalmazni fogja.

A Napkút azzal is hiánypótló feladatot vállalt és teljesített, hogy 2021 őszére a – valaha nagyon népszerű, de évek óta nehezen beszerezhető – ifjúsági regények, valamint a „felnőtt” regények új kiadását is megvalósította. Az új Gion-regénysorozat, bár csak 2021-ben indult, már a tizedik kötetnél tart. A sorozat szintén Kurcz Ádám szerkesztésében jelenik meg, a borítókat és a kötetekben lévő vizuális elemeket pedig Keserű Piroska grafikus rajzolta; ezek képi világukban és mondanivalójukban is nagyszerűen illeszkednek az egyes regényekhez; és bár egyenként karakteresen különböznek, stílusukban mégis szép egységet alkotnak. A 2021. szeptember elején lezajlott magyarországi Ünnepi Könyvhétre került a boltok polcaira a sorozat eddig megjelent tíz kötete; cím szerint: 1. *Engem nem úgy hívnak*; 2. *Postarablók*; 3. *A kárókatonák még nem jöttek vissza*; 4. *Sortűz egy fekete bivalyért*; 5. *Az angyali vigasság*; 6. *Zongora a fehér kastélyból*; 7. *Kétéltűek a barlangban*; 8. *Testvérem, Joáb*; 9. *Börtönről álmodom mostanában*; 10. *Izsakhár* – de már a folytatás is tervben van a következő tervezett címeikkel és tartalmakkal: *Ezen az oldalon* (novellakoszorú-regény); *Olyan, mintha nyár volna* (a pálya első felében írott novellák); *Történetek egy régi forgópisztolyról – A jószágú szerzetes* (háborús elbeszélések); *Mint a felszabadítók* (az azonos című novellafüzér-regény

a hozzá köthető további M. H. J.-ről szóló novellákkal/fejezetekkel kiegészítve); *Maradjon a galamb* (pesti novellák 1.); *Mit jelent a tők alsó?* (pesti novellák 2.); *Véres patkányirtás idomított görényekkel* (az 1970-es pesti napló); *Halkan újat mondani* (egyéb irodalmi naplójegyzetek).

Sok kötetről, sok kiadásról, majdnem ugyanannyi tervről számoltunk be a fentiekben, de az igazi újdonságot a közelebbi jövőben mégis az életműkiadás megjelenés előtt álló 8. kötete fogja jelenteni, amelyből Gion új arcait ismerhetjük meg. Ebből a nagyjából már betördelt kötetből, az egyik benne közölt szövegből idézünk most: „Az izgalmas cselekmény többnyire közönségikert biztosít a könyveknek. Fordulatosságával és feszültségével leköti a figyelmet, a közepszerű olvasót is kizökkenti kényelmességéből, sőt az effajta izgalom fedezéke mellett szinte észrevétlenül polgárjogot nyer a súlyosabb mondanivaló is [...]. A szerencsés kezű író, aki az effajta ötvözetet létre tudja hozni, a látszólagos kompromisszum ellenére kompromisszummentesen és a lehető legtisztább formában éri el a legmagasabb elérhető művészi szintet is” – írja Gion pályája legelején *A cselekmény önállósága* címmel a *Magyar Szóban* 1964. július 12-én megjelent írásában. Ez a szöveg is bizonyítja, hogy elmélet és gyakorlat Gionnál (is) kéz a kézben jár; egyúttal felvillantja, hogy milyen átgondolt, pontos, mégis könnyed eleganciával írott tanulmányokkal készült fel szépírói hivatására.

A mindig szórakoztatóan elemző tanulmányíró mellett először ebben a kötetben lép teljes vértetben az olvasó elé a művészeti-kulturális jelenségeket is fanyar humorral bemutató rádiós újságíró-szerkesztő, a művész barátokról és műveikről bensőséges hangon valló pályatárs és barát – aki jeles kortársainak és a klasszikusoknak nemcsak tisztelője és elemzője, hanem szellemes fordítója és átdolgozója is volt. Gion ebben a könyvben népmesék újrameselésétől egy amerikai nagyregény találékony dramatizálásáig számos regiszteren át mutatja meg rendkívül sokoldalú írói tehetségét; és sok meglepő újdonság között az is kiderül róla, hogy pályája hajnalán nemcsak a verseléssel, de még a színjátszással is megpróbálkozott.

Az itt olvasható írások tehát legnagyobb részt a művész(et)eknek, illetve műalkotásoknak a vonzásában születtek. A kötetben közölt hangjáték-

szövegek legtöbbje még soha sehol nem jelent meg nyomtatásban, a többi írás túlnyomó része pedig sok évtizedes tetszhalál után most támad majd fel napi- vagy hetilapsírából, így valóban nem túlzás azt állítani, hogy a kötet oldalain az író eddig szinte ismeretlen arcai tárulnak fel. Ebbe a kötetbe tehát Gionnak azok a szövegei kerültek, amelyek más írókkal, művészekkel, illetve az ő műalkotásaikkal való kapcsolatából, illetve ezek vonzásában születtek, és amelyek így írói formálódását, illetve a művészetekhez és a művészekhez fűződő kapcsolatait mutatják be. A teljesség igényével igyekeztük összegyűjteni a kötetbe az ismertetőket, a kritikákat, az ajánlásokat, a méltatásokat, valamint a Gion által készített fordításokat és átdolgozásokat is – úgy a legkülönbözőbb helyeken elszórtan nyomtatásban megjelent hosszabb-rövidebb írásokat, a meg nem jelent kéziratokat, mint a csak a rádióban elhangzott szépirodalmi műveket, de még azokat a jelenleg csak töredékesen fellelhető rádiós jegyzeteket is, amelyeket Gion az Újvidéki Rádió különböző kulturális műsoraiban olvasott fel. A kötetbe került írásaiban: kritikáiban, recenzióiban, méltatásaiban Gion a helyi, főként vajdasági irodalmi terméstől az annak idején számára elérhető külföldi, főként magyarországi „behozatali” művészeti termékekig: a könyvektől a filmekben és tévéműsorokon át a színi előadásokig, olykor képzőművészeti alkotásokig mindenféle művészeti terméket, alkotói megnyilvánulást, illetve ezek jellemző jelenségeit tollára vette, így gazdag látletét adja kora jugoszláviai, illetve akkoriban Gion számára Jugoszláviában elérhető művészetének.

Ezekből az írásokból egy, a szépprózájához képest teljesen másik Giont ismerhetünk meg. Pontosabban ugyanannak a művésznek másik arcait. Ebből a kötetből mindenki számára nyilvánvaló lesz: Gion hatalmas olvasottságával halmozta fel és kritikái megírásával tudatosította, illetve mélyítette el azt a mesterségbeli tudást, amely lehet, hogy eddig a felületes olvasó számára akár láthatatlan is maradt, valójában viszont mintegy aranyfedeztéként mindvégig támasztja-tartja – mint a jéghegy csúcsát az alja – az életmű eddig ismertebb, kedveltebb részét – benne még az apróbb szépprózai alkotásokat is. A kritikus-recenzens Gionnak az írásokból kiragyogó mély intellektusa mutatja meg azt az olvasottságot, azt a szellemi háttérrel, amely prózájában akkor is meghatározó,

ha bizonyos szempontból szinte egysíkúnak látszik, minthogy szépprózájában szinte csak az általa és ismeretségi köre által közvetlenül megélt vajdasági magyar szemszögű valóságot tematizálta. A szépíróságra megfeszített erővel készülő, de eleinte szinte csak művészetkritikusként megnyilatkozó Gion ezekben az elemző írásokban töményen intellektuális, meghökkentően összetett, aki nem riad meg a legbonyolultabb művészeti problémák feltárásától sem, amit a legmélyebb gondolatsággal végez el, amihez pedig a legkifinomultabb és legszabatosabb szaknyelvet használja; hogy aztán – és ez a lényeg! – életműve később született, közismert, „népszerű” részében: szépprózájában a cselekménybonyolítástól a stilisztikai eszközökig úgy legyen a felszínen – azaz mindvégig csak látszólag – egyszerű és közvetlen, és így nagyobb közösség számára is befogadható, hogy művei – olvasmányosságuk mellett, vagy inkább „alatt” – valójában mindvégig telítve legyenek mély intellektualitással, gondolati gazdagsággal és rétegzettséggel.

A kritikai írásokat tartalmazó blokk vége felé közölt írásokat az kapcsolja össze, hogy az íróvá, művésszé, kultúraszervező emberré válásról szólnak; illetve azokról az írókról, művészekről, barátokról, kortársakról, akik meghatározták Gion pályáját; illetve kissé patetikusan azt is mondhatnánk, hogy az emberi kapcsolatokról, a kötődésről – olykor még a barátságáról, sőt a családról is. Ez teszi indokolttá például a szívességből írott könyvajánlókat, recenziókat, méltatásokat mellett a nekrológokat, a nyilvánosság előtt elhangzott beszédek felvételét is: utóbbiakban Gion a számára emberileg fontos személyekről, illetve hozzájuk beszél. Ezek a szövegek már átvezetnek az életműkiadás készülő 9. kötetéhez, amelyben Gion mint közéleti szereplő jelenik meg hangsúlyosabban; ugyanakkor megteremtik a kapcsolódást a 8. kötet második feléhez is, amelyben azok a szövegek olvashatók, amelyeket Gion a számára valamilyen szempontból fontos íróktól fordított vagy dolgozott át.

A rendkívül széles körű, sok száz bibliográfiai tételt és még több napilap- és folyóiratszámot átböngésző kutatás számos korábban ismeretlen írást hozott felszínre, amelyek közül jelentőségét tekintve kiemelkedik Gion első ismert, még álnéven megjelent szépirodalmi publikációja, amely apai nagyapjának állít emléket – hogy az életműben

csakhamar és végérvényesen átadja a helyet a latroknak is játszó másik nagyapának: Gallai Istvánnak, az életmű (egyik) valódi főhősének. A kötetben szintén újdonságot jelentő kuriózum például a Gionnak a szépprózától eltérő művészeti ágakkal való kapcsolatára utaló, ifjúkori színi alakítását is megörökítő cikk, valamint a kamaszkorából fennmaradt verscsokrocskja is. Ezek az írások azért számítanak kuriózumnak, mert Gion egyrészt több helyütt beszélt és írt róla, hogy a színházat sohasem szerette; másrészt a költészetéről még olyat is olvashatunk tőle *Véres patkányirtás...* című irodalmi naplójában, hogy „eleve utálok a verseket”, sőt 1971-ben az Újvidéki Rádió műsorában azt nyilatkozta Guelmino Sándornak, hogy: „soha életemben, még egészen fiatal koromban sem írtam verseket”.

A teljességre törekvés minden igyekezete ellenére van a kötetnek két ismeretes hiányossága is. Az egyik, hogy Gion rádiós jegyzetei közül csak azok a megszólalások, illetve megszólalásrészletek kerülhettek a kötetbe, amelyek a vajdasági magyar kronológiákban nyomtatásban jelentek – vagy még kiadás előtt állnak, de a kötetek szerkesztője, Vékás János jóvoltából már kéziratban birtokunkba jutottak. A másik, hogy Gion egyetemi szakdolgozatát, amelynek szintén ebben a kötetben lenne a helye, és amely gyaníthatóan Thomas Mannról szól(t), egyelőre minden igyekezetünk ellenére sem sikerült megtalál(tat)ni az újvidéki Bölcsészeti Kar archívumaiban. Ha valakinek lenne ötlete, hogyan lehetne megtalálni, szóljon: nagy örömmel fogadnánk; ahogy az *Ezen az oldalon* című dramatizációt is, amely eddig egyelőre szintén nem került elő.

Életműkiadást szerkeszteni nehéz dolog; akkor is, ha szűz földet kell feltörni, de az is komoly kihívást jelent, ha ugart kell újból művelésbe venni. Utóbbi esetben az a nehézség, hogy az elődök munkája (itt: az általuk *valahogy* megszerkesztett kötetek tartalma, kompozíciója) sok mindent behatárol, korlátoz – miközben az újonnan előkerülő írások szintén kényszerítőleg hatnak az új sorozatszerkesztőre. Ez a probléma az életműkiadás valamennyi *már nem* Gerold László szerkesztette kötetében felmerül, mivel a Gerold által szerkesztett *Műfogsor az égből*, valamint *Véres patkányirtás idomított görényekkel* című 4. és 5. életmű-kötet (az 1–3. életműkötetekkel szemben) nem tartalmazta mindazon műve-

ket, amelyek pedig műfajilag azokba a kötetekbe tartozók lettek volna. Gerold nemcsak napilapokban és folyóiratokban lappangó Gion-szövegeket hagyott ki a szerkesztéskor, hanem még azokat sem mind vette fel, amelyek az Országos Széchényi Könyvtárban lévő és általa áttekinített Gion-hagyatékban rendelkezésre álltak. A kimaradt novellák, kritikák, naplójegyzetek sem csekély értékű művek, de mivel műfajukból a 4–5. kötet már komoly ízelítőt adott, nem kis fejtörést okozott a 6–8., sőt a szintén előkészületben lévő 9. kötet szerkesztésekor is, hogy utólag, pótlólag hol található meg mégis a helyüket az életműkiadás újabb kötetében, hiszen ezekben a kötetekben már a korábbiakhoz képest más, új műfajú írások – például drámák, interjúk – dominálnak. A 8. kötet esetében: mindenképpen ebbe a kötetbe való lenne/lett volna az életműkiadás 5. kötetéből többek között *A cselekvő ember tragédiája*, a *Thomas Mann, az esszéíró*, a *Részleges hozzájárulás*, az *Írói szerénység – rendhagyó alkotási mód*, az *Irodalomról a rádióban* és a *Barátkozás a kövekkel* című írás, minthogy ezek is kritikai szövegek, a mások művészetével való kapcsolódás jegyében születtek. Felvetődhet az is, hogy az életműkiadás immár általunk szerkesztett 6. kötetében lévő írások közül pedig a Jókai Mórról, a Thomas Mannról és a Szerb Antalról szóló szövegek is tekinthetők tematikailag a 8. kötetbe is tartozóknak. Utóbbiak esetében azért döntöttünk a 6. kötetbe való felvételük mellett, mert a 6. kötetben műfajilag jobban a kötetkonstrukcióba illenek: azok az írások lényegüket tekintve ugyanis nem annyira műelemzések, mint inkább Gion írói formálódásának állomásait megörökítő vallomások, gioni „naplójegyzetek”, így (ott) jobban illeszkednek az írói önéletrajz – és így a kötetkompozíció – ívébe.

Hasonlóképpen az első szépirodalmi publikációnak, a „Győri Tamás” álnev alatt 1962-ben a *Dolgozó*ban megjelent, *Az öregember* című novellának a novellákat tartalmazó 4. életműkötetben lett volna a helye. Hogy ne maradjon ki az életműkiadásból, most – szükségből, de az adott blokkot jelentősen gazdagítva – a *Gion Nándor színre lép* című egységben találja meg a helyét. Felvetődhet a kérdés, hogy honnan tudjuk, hogy ezt a novellát valóban Gion írta. Az író egy 1987-es nyilatkozatából, ahol elmesélte a tartalmát: „[nagyapámat] egy éjszaka megütötte a guta.

Orvost hívtunk, az orvos imbolyogva lépett a szobába, de nem azért imbolygott, mert berúgott, hanem mert hosszú évekig hadifogságban volt, ahol, állítólag, néha hónapokig fakérget meg füveket evett csupán. Annyira legyengült, hogy hazatérte után is csak szédelegve tudott járni. Hát erről az éjszakáról írtam még egyetemista koromban az első novellámat, alákanyarintottam egy tetszetős álnevet, és bevitttem egyik hetilapunk főszerkesztőjéhez. Ő elolvasta irományomat, kissé rosszkedvűen kijelentette, hogy közölni fogja, de a magamfajta fiatalembertől elvárná, hogy merészebben nyúljon a témához" (Domonkos László: *A tengerben néha kövek is vannak. Újvidéki beszélgetés Gion Nándorral. Élet és Irodalom*, 1987. július 31.). És hogy miért éppen „Győri Tamás” álnév alatt jelent meg az írás annak idején? A „Győri” névre nyilván azért esett a választás, mert alakilag hasonlít a „Gion” névhez: G/G I/Y o/ó n/ri; hozzátéve, hogy a „ri” betűkapcsolat – kivált kézírással – hasonlít az „n” betűre. A „Tamás” névről pedig tudjuk, hogy Gion első díjnyertes regényének, a *Testvérem*, *Joábnak*, majd *A kárókatondák még nem jöttek vissza* című regénytől kezdődően az ifjúsági regényeknek is Tamás a narrátor-főhőse – akiknek „(S.) Tamás” neve nyilván az író és művei szenttamási eredetére/kötődésére utal.

Az 5–6. kötettel szemben a 8.-ban az egyes művek bibliográfiai adatait rögtön a címek alatt jelezzük, mert kijelölik azt a kontextust – akár a keletkezés idejét, akár a publikálás helyét vagy más körülményt adnak meg –, amelyek a szépprózai művekhez képest sokkal többet ad(hat)nak az írások értelmezéséhez. Ahol vissza tudtunk menni a szöveg „szézőibb” változatához, ott az írást kéz- vagy gépiratból rögzítettük, és ennek tényét szintén jeleztük a bibliográfiai adatok között.

A 8. kötet egyes tematikai egységein belül – amennyire lehet – kronológiai sorrendben közöljük a műveket, mert így mutatható be a legjobban az az alkotói út, amelyet Gion bejárta az első, tapogatózó, szárnypróbálga-írástól az érett „nagy” elemzéseikig. Ugyanakkor itt is érdemes megjegyezni, hogy Gion a legelső szépirodalmi vagy kritikai írásában is már érett alkotó, hiszen már ipari tanuló korában is komoly olvasottságra tett szert, és már akkor az írói hivatásra készült elő, amikor úgy látszott, hogy aligha lesz rá esélye. Példaként említhető *Kezdő írói hibák* című 1964-es

szövege, amely már akkor profi tankönyv- vagy legalábbis oktatószövegként került ki tolla alól, amikor még egy regénye sem jelent meg. Mondhatjuk így is: Gion kezdőként sem volt kezdő.

FEHÉR VIKTOR

Az emlékezet néprajzi/ antropológiai vizsgálata¹

(Szerkesztői előszó)

Jan Assmann 1992-ben megjelent és 1999-ben magyarul is kiadott *A kulturális emlékezet* című kötetével az emlékezés/emlékezet vizsgálata a humán- és társadalomtudományi kutatások egyik meghatározó irányává vált Magyarországon. Néhány évvel később a vajdasági magyar tudományos műhelyekben is tanácskozást szerveztek az addig elvégzett kutatások összegzésének és az újabb kutatási irányok kijelölésének szándékával. Először 2004-ben az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén jöttek össze hazai és magyarországi kutatók, majd 2007-ben, Zentán rendeztek konferenciát a Magyar Tudományos Akadémia Kisebbségkutató Intézete és a Vajdasági Magyar Művelődési Intézet szervezésében. Mindkét tanácskozás előadásai megjelentek könyv alakban is. Az újvidéki tanácskozás a Hungarológiai Közlemények folyóirat *Kultusz és kultúrateremtés* című számában (HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK 2004), a zentai pedig a *Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat – kulturális emlékezet* című konferenciakötetben, amely Papp Richárd és Szarka László szerkesztésében látott napvilágot (PAPP–SZARKA 2008). Míg első alkalommal – a szervező intézmény szakmai irányultsága mentén – az irodalmi kultusz tanulmányozására helyeződött a hangsúly,² az utóbbi konferencia résztvevői kizárólag a vajdasági és az összmagyarság kulturális emlékezetével foglalkoztak. Mindkét említett kötet kapcsán szembeűnő, hogy a „közelmúlt eseményei”, e blokk szempontjából releváns történelmi mozzanatok, vagyis a II. világháború és a titói Jugoszlávia emlékezete kevésbé képezték a vajdasági magyar emlékezetkutatások tárgyát akkoriban. Ez alól egyedül

Bányai János és Dévavári Beszédes Valéria tanulmánya jelentett kivételt.³ Utóbbi szerző történeti mondákkal foglalkozó írásában vetette föl a 20. századi impériumváltásokkal kapcsolatos események kutatásában rejlő lehetőségeket, és ludasi szövegfolklor gyűjtéseire támaszkodva amellett érvelt, hogy az új történeti mondák születése méltán köthető a vajdasági magyarságot érintő 20. századi sorsfordító eseményekhez, illetve azok szóbeli reprezentációjához (BESZÉDES 2008; 95–106). Előbbire reagálva (vagy attól függetlenül), egy évvel később Papp Árpád vezetésével kezdetét vette a 170 adatközlőt és 37 települést megcélzó oralthistory-gyűjtés, amely az 1941 és 1948 között, Vajdaság területén lezajlott katonai cselekmények részleteibe nyújt betekintést a „hétköznapi ember” szemüvegén keresztül. A kutatás eredményei egy kétkötetes szöveggyűjteményben kerültek közreadásra *Igaz történetek Mindenkeföldjéről I–II.* címmel (PAPP 2015, 2016).

Az eddigiekből jól kivehető tehát a II. világháború és a titói Jugoszlávia emlékezetével foglalkozó kutatások sűrűsödése a vajdasági magyar néprajz-kulturális antropológia területén.⁴ E vizsgálódások eredményeinek további árnyalására tesz kísérletet a *Híd* e számának *A II. világháború és a titói Jugoszlávia emlékezete* című blokkja, amely a Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszékének, a 2020/2021-es tanév őszi szemeszterében megtartott, *A kollektív emlékezet antropológiája (Politikai és emlékezeti rítusok a jugoszláv utódállamokban)* című mesterkurzusa keretében készült szemináriumi dolgozatokból nyújt válogatást. A kurzus alatt a hallgatók az emlékezet antropológiai kutatásában alkalmazott fogalmaiba, továbbá a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársasággal kapcsolatos kortárs és történeti emlékezetpolitikai diskurzusokba, a titói Jugoszlávia emlékezetpolitikájába, a jugonosztalgia megközelítéseibe és a jugoszláv emlékművek változó jelentéseibe, vagyis a titói Jugoszlávia lehetséges néprajzi-antropológiai vizsgálataiba nyerhettek betekintést. Az órák során hangsúlyos szerepet kapott a volt államforma mikroszintje (lásd BARTH 1996), vagyis a titói Jugoszlávia élettörténetekben betöltött szerepe és annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy az egyének miként érzlelik környezetük alakulását,

hogy a megélt ideológiák miként maradnak fenn vagy alakulnak át a lokális életvilágokban és a magánszférában.

A tantárgy teljesítéséhez kapcsolódóan szemináriumi dolgozatainkban a II. világháború és a titói Jugoszlávia emlékezetének egyik-másik lehetséges megközelítésével foglalkoztak a hallgatók. Mindezek közül négy tanulmány kerül közlésre e válogatásban, melyből az első kettő az assmanni felosztás mentén a kommunikatív, míg a másik kettő a kulturális emlékezet területébe nyújt betekintést. Mint látni fogjuk, a kommunikatív emlékezetben tárolt élménytörténetek elemzéséhez alapanyagot a már említett, Papp Árpád szerkesztésében megjelent kétkötetes szöveggyűjtemény biztosított (PAPP 2015, 2016). Hannos Gábor *Tér és emlékezet – A „még hidegebb napok” térre vonatkozó kollektív emlékezete* című írásában Papp Árpád első kötetének *Szimbolikus térfoglalás* című fejezetét vizsgálva (PAPP 2015; 133–155) egy turulmadárszobor eltemetésének szimbolikus jellegére, illetve arra keresi a választ, hogy a Bácskába megérkező Horthy Miklós személye által hogyan folyik egymásba nemzeti identitás és a „még hidegebb napok” emlékezete. Markó Eszter egyetlen szövegre, a *Kisfiám, nyilván nem látjuk egymást többet...* című szabadkai élménytörténetre (PAPP 2016; 56–65) összpontosítva az 1944-ben induló vérengzések emlékezetben betöltött motívumait, visszatérő momentumait elemzi. A harmadik írás, Ruzsicsics Ferenc elméleti és történeti áttekintést nyújtó tanulmánya, amely, amellet, hogy a Petőfi-brigádot a szöveggyűjteményben szereplő élménytörténetek kontextusában vizsgálja, az assmanni felosztás utolsó szintjére, a kulturális emlékezet területére tereli az olvasó figyelmét. Az utolsó hallgatói munkában eltávolodva kissé a korábban vizsgálat alá vont szöveggyűjteménytől, de a kulturális emlékezetnél maradva, Tompa-Horváth Iringó a déli védelmi rendszer és a Tito-ellenes emlékezetpolitika kapcsolatáról szóló tanulmánya olvasható. A szerző a Jugoszláviával kapcsolatos történeti diskurzusok magyarországi politikai nézőpontját tárgyalja, miközben a magyar–jugoszláv kultúrharc alakulására is kitér Jung Károly, a II. világháború utáni jugoszláv–magyar felelgetős politikai költészetével foglalkozó tanulmányának felhasználásával (JUNG 2013; 69–92).

A II. világháborúval és a titói Jugoszláviával kapcsolatos különböző emlékezetek bemutatása sajátos színezetet biztosít e blokknak. Az itt közölt munkák, megítélésem szerint, amellet, hogy betekintést nyújtanak az assmanni kommunikatív és kulturális emlékezet működésébe, rávilágítanak a múlt kisajátítását célzó emlékezetpolitikai törekvések és a megélt eseményekre való emlékezések törekvességére is.

IRODALOM

- BÁNYAI János 2004. A kultuszvers retorikája. *Hungarológiai Közlemények*, 1: 17–29.
- BARTH, Fredrik 1996. Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio*, 1: 3–25.
- BESZÉDES Valéria 2008. A kőkecskétől a tapsikolt földekig. Adatok a vajdasági magyarok történeti emlékezetéhez. In *Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat – kulturális emlékezet*. Szerk.: Papp Richárd és Szarka László. Magyar Tudományos Akadémia Kisebbségkutató Intézet–Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Budapest–Zenta, 95–106.
- HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK 2004. Kultusz és kultúrateremtés. Magyar Tanszék, Újvidék, 1. szám.
- JUNG Károly 2013. Partizánok élén vágat... *Híd*, 1., 69–92.
- PAPP Árpád (szerk.) 2015. *Igaz történetek a Mindenkiöldjéről I.* Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta
- PAPP Árpád (szerk.) 2016. *Igaz történetek Mindenkiöldjéről II.* Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta
- PAPP Richárd–SZARKA László 2008. *Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat – kulturális emlékezet*. Szerk.: Papp Richárd és Szarka László. Magyar Tudományos Akadémia Kisebbségkutató Intézet–Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Budapest–Zenta
- UTASI Csilla 2004. Az aracsi pusztatemplom kultusza. *Hungarológiai Közlemények*, 1: 39–49.
- SZALAI Lilla–BOJA PATYI Sarolta 2019. Asszonyorsok Székelykevéen a szocializmus időszak alatt (1945–1990). In „Amikó megfordút a világ”. Szerk.: Szóke Anna. Kiss Lajos Néprajzi Társaság, Kishegyes, 57–66.

JEGYZETEK

- ¹ Jelen munka írása idején a szerző a Délvidékért Kiss Alapítvány ösztöndíjasa volt.
- ² Jóllehet néhány előadás már itt is foglalkozott a vajdasági magyarok kulturális emlékezetével. Lásd UTASI 2004; 39–47.
- ³ Bányai János *A kultuszvers retorikája* című tanulmányában a szerző a *Híd* 1984-es májusi számában megjelent Titóhoz/Titóról íródott alkalmi költeményeket elemzi. BÁNYAI 2004; 17–29. Beszédes Valéria munkájára, írásom szempontjából relevánsabb fejtegetései révén, a főszövegben térek ki.
- ⁴ Említést érdemel még a Kiss Lajos Néprajzi Társaság 2018-ban szervezett, *A vajdasági magyar családok átalakulása a szocializmusban* című konferenciájának később megjelent, idevágó előadása. SZALAI–BOJA PATYI 2019

HANNOS GÁBOR

Tér és emlékezet

A „még hidegebb napok” térre vonatkozó kollektív emlékezete

A „még hidegebb napok” néven elhíresült genocídium során a partizánok elkezdték kiirtani a német megszállókat és a velük kooperáló magyarokat. Noha utóbbiakra nem terjesztették ki a kollektív bűnöség elvét, mégis akképpen kezelték őket (SAJTI 2010; 37). Ugyan a történeteket évtizedeken át elhallgatták (BERTA–BIERNACKI–FODOR 2010; 5), traumája mégis beleégett a kollektív emlékezetbe. Jelen dolgozat arra kíván rávilágítani, hogy miképpen szintetizálódik az emlékezetben a „pogrom” előtti időszak a térrel mint szociológiai jelenséggel. Leginkább azt kívánom vizsgálni, hogy a szimbolikus jelentőségű turulmadárszobor eltemetése miként előlegezi meg a magyarok ellen elkövetett erőszak kezdetét, és hogy a szobor, illetve Horthy Miklós személye által hogyan folyik egymásba nemzeti identitás és a „még hidegebb napok” emlékezete. Elemzésem alapjául a Papp Árpád szerkesztésében 2015-ben megjelent *Igaz történetek Mindenkeföldjéről. Vajdaság/ Délvidék (1941–1944)* című kiadvány első kötetében, annak is a *Szimbolikus térfoglalás* című fejezetében (PAPP 2015; 133–155) szereplő beszámolók szolgálnak.

A tér

Már Eliade is megfogalmazta, hogy a tér mindig jelentéssel telített.¹ Amikor a keresztény ember belép a templomba, nemcsak fizikailag kerül egy másik térbe, hanem szimbolikusan is. A templom számára a „szent” epicentruma (ELIADE 2019; 15–55). Ugyanakkor Eliade megfedkezett

arról, hogy például a templom nem csupán statikus téralakító tényező, hiszen nem csak akkor van ráhatással a hívőre – vagy éppen a nem-hívőre –, amikor belép a templomba, tehát a templom nem szimplán önmagában vett, élesen elkülönülő részegység a térben a nem-templomoktól. Minden ember tudja, hogy mit jelent a templom, gondolatokat, érzéseket kapcsol hozzá, így szimpla látványa is szimbolizál valamit, felsejlik benne valaminek a képzete, mely képzetek egyesekbe többé, másokba kevésbé integráltak, más-más minőségű tudással rendelkeznek róla, de képzeteik vannak róla. Ha nem lennének, akkor a nem-képzet hasonlóképpen kifejtené hatását a térre. A templom ugyanis a maga szubstanciális jellegével, akcidenciáival, kisugárzással, úgynevezett aurával rendelkezik, amely bordázza, átstrukturálja a teret, éppen szimbolikus jelentősége okán.

Hasonló módon beszélhetünk az olyasfajta terekről, melyeket a kollektív emlékezet hasít fel vagy rendez át. Jól példázza ezt a Nagy Péter szobrának kialakítása és az iránta való viszony Szentpéterváron és Moszkvában (BOYM 2009; 93–98), hiszen míg az előbbihez a kritikai, addig az utóbbihoz a monumentális történelemszemlélet kapcsolódik.² A terek sosem függetleníthetők a hozzájuk társuló emotív és kognitív viszonyulásoktól, és éppen ezért az aktorok a tér dinamikus valóságának és alakításának aktív szereplői, így a térhez, annak fogalmához maguk is hozzátartoznak. Sőt, a vizsgált térhez mint mikrostruktúrához hozzátapad a tér mint makrostruktúra, illetve a vizsgált térbe mint makrostruktúrába involváltak az őt alakító mikrostrukturális terek. Erre példa lehet egy Trianon-émlékmű. Az emlékmű a vizsgálódás fókuszában áll, de ehhez hozzátapad az a közterület, ahol áll, sőt a város, melyben a közterület található, végül az ország, melyben a város lokalizálható, és így tovább. Része ugyanakkor az anyag, mely az emlékművet alkotja, a kollektív emlékek (például a béketárgyalás), a személyes emlékek (például az első csók), és az olyan emlékek, amelyek ugyan személyesek, mégis terheltek a kollektív emlékezettől (például a személyes viszonyulásom Trianonhoz), egyes történelmi személyek, a cselekvésük és az ő emlékezetük (például Apponyi Albert és a párizsi beszéde). Konjugálnak vele továbbá az időpontok, melyekhez kapcsolódik az emlékmű (például 1920), sőt

végül hozzákapcsolódik – és végtére is ez integrálja rendszerré a tér és emlékezet viszonyát – a személy, aki önmagából kiindulva jelentéssel ruházza fel a teret, és e személyek összessége (bővebben l. LÖW 2001).³ Ezek között a keretek között igyekszem röviden elemezni a vajdasági magyaroktól származtatott emléktöredékeket.

Horthy Miklós

Az első beszámoló Horthy Miklós Vajdaságban tett látogatásairól szól. „Amikor begyűttek negyvenegyben, húsvét napján, a templomnál ott volt beszéd, akkor, mikor a Horthy elgyűtt, bemöntem én is, a Horthy a feleségével együtt volt, hogy majd beszélnek, tele volt a nép. Kiabáltak ottan a magyarok, hogy »Horthy, Horthy, a zsidókat hordd ki!« Hallották, ugye. Szépen fölkelt a Horthy, köszöntötte az egész népet, nem szólt semmit se” (PAPP 2015; 135). Az idézetek szerint a látogatásra mindenki *szépen* felöltözött. Ebből kiviláglik, hogy Horthy személye, annak akciodenciáival együtt, olyan aurával rendelkezik, amely megköveteli a határon túli magyaroktól, hogy a teret olyan díszítő elemekkel, azaz ruhákkal töltsék ki, amelyek pozitív esztétikai minőséget kölcsönöznek neki. Horthyhoz nyilvánvalóan olyan attribútumok kötődnek, amelyeket a közönség, akihez érkezik, pozitívan ítél meg, és éppen ezért látni szeretné, találkozni akarnak vele. A pozitív esztétikai megítélés tehát korrelál Horthy pozitív emotív/kognitív megítélésével. Mármint, ez a találkozás lokalizálható kell hogy legyen, így teret kell kialakítani annak érdekében, hogy a találkozás létrejöhessen. S amennyiben ez megtörténik, a tér azonnal jelentéssel ruházódik fel, és annak központi szereplője – tehát ebben az esetben Horthy – „jelenlévése” és pozíciója a térben felosztja azt. Az emlékezetben a tér pedig ebben a szegmentált valójában marad meg, tehát ezen emlék perspektívájából az adott tér – és itt a tér alá azok az attribútumok tartoznak, amelyek kapcsolódnak Horthy, azaz az emlék epicentrumának alakjához – ekképpen, Horthy központi szerepével jelenik meg, méghozzá úgy, hogy ez a szerep magán hordozza azokat a minősítéseket, melyek Horthyt az emlékezetben pozitív színben tüntetik fel az aktorok (emlékezők) valóságában. Erre utalnak azok az interjútöre-

dékek, melyek az emberektől zsúfolt terekről számolnak be Horthy látogatásának időpontjában.

Ez a fajta tömeges érdeklődés – természetesen a tömegében *igényesen* és *szépen* felöltözött férfiak, nők és gyerekek emlékének támogatásával – tudatosította az akkor még gyermek, az interjú időpontjában már idős egyént arról, hogy Horthy nem csupán számára, hanem a térségben élő magyarok számára is fontos. Így Horthyhoz bár kapcsolódik a „nemzet” pozitívnak ítélt attribútuma, de ez nem csupán a szubsztancia (Horthy) attribútum/akcidencia (nemzet) relációban manifesztálódik, hanem ezzel egy időben Horthy reprezentánsa is a nemzetnek, tehát értelmezhető akképpen is, hogy Horthy a „nemzet” szimbóluma, utóbbiba belefoglalt előbbi, de harmadrészt egylényegűnek is tekintendők. Mármost a lényeges mozzanat az emlékezet szempontjából az, hogy ez az esemény a meghatározott időben és térben stabilizálta az egyénben az együvé tartozás valóságát. Azt, hogy azok az emberek, akikkel *szépen* kiöltöztek és kilátogattak Horthyhoz, közösséget alkotnak, egyesülnek a *nemzet* fogalmában. Ez pedig mindannyiszor megismétlődött, ahányszor Horthy vagy más prominens magyar politikus ellátogatott hozzájuk. Felöltöztek *szépen*, sütöttek *finomat*, szavaltak *dicsőséggel*. Tehát rendre megismétlődtek azok a pozitív tartalmakkal töltött tevékenységek, melyek a *nemzet* képviselőjéhez tapadtak. Időben és térben szabott rítusról beszélünk tehát, amely rítusban a *magyar* vesz részt, a magyarok kollektív identitása reprezentálódott benne, mert a rítus magjában, tehát abban, akinek látogatása miatt egyáltalán a rítus megvalósult, a magyarság sajátossága fejeződik ki. Az emlékezet egyrészt, a rítusok jelenében is fontos szerepet játszik, ugyanakkor a jövőből szemlélve, e rítusokon és központi szereplőkön át emlékszik vissza az akkori állapotokra, érzésekre, attitűdökre, legalábbis azokra, melyek a közösséghez tapadnak.

Turulmadárszobor

Gomboson két szimbólum reprezentálta a magyar identitást. Egyfelől a községházán kitűzött zászló, másfelől egy turulmadárszobor. A turul a magyarság nemzeti emlékezetében azért foglal el fontos pozíciót, mert azt a honfoglaló, pogány magyarok önmaguk genezisének tartották, éppen ezért Géza fejedelem jelképként használta. A településen élő magyarok okán emeltek egy turulszobrot a templom körüli téren. Jóllehet, a turul fontos szimbóluma volt a magyarságnak, azonban igazi jelentőségét a „hiánya” okozza. Az 1944-ben benyomuló partizáncsapatok miatt a szobrot elásták. Ebben a keretrendszerben két csoport szembenállását figyelhetjük meg. Egyfelől a „mi” csoportját, mely a Magyarország határain kívül rekedt magyarokat fogja össze, míg a „másik” csoportját a szerb partizánok alkotják. Ebben a viszonyrendszerben a „mi” egyet kell, hogy jelentsen a szobor képviselte nemzettel, a nem-szerbbel, a nem-partizánnal. A terület, melyen a szobor áll, amiatt válik jelentőssé, mert a szobor egyenlő a nemzettel, tehát a térben ott munkál a kollektív emlékezet. Az elásása – vagy egyesek szerint elégetése, elszállítása stb. – a szimbolikus térfoglalást, a tér kisajátítását jelképezi. Azáltal, hogy a szerbek benyomulása okán megváltozott a tér szerkezete – tehát immár nem az ott álló szobor jelképezi a magyarságot, hanem annak hiánya a bajba került magyarságot – a partizánok a magyarok ellenébe kerültek. Im már nemcsak mint nem-magyarok tűnnek fel a magyarok szemében, hanem magyarelles nem-magyarokként is. A kettő oppozíciója kiélezettebb. Az emlékezet a jelenből, a szobor hiánya által definiálja a genocídium megkezdését. Hiátust lát a fizikai térben, mely szimbolikusan is transzformálódott. A hiányos tér szimbolizálja a traumák kezdetét, melyet át kellett élni az aktornak, aki azáltal érez sorsközösséget a többi magyar aktorral, hogy (1.) az emlékezetében neki is ekképpen, ilyen jelentéssel sejlik fel a szobor és annak hiánya, valamint (2.) része volt a szerbek erőszakosságának, hiszen térnek és időnek ugyanazon pontját élték át és ugyanarra emlékeznek vissza.

Összegzés

A térnek fontos szerepe van egyfelől az emlékezet kialakításában, másfelől magában az emlékezésben. Az egyes események jelentőségét a cselekvők (emlékezők) aszerint ítélik meg, hogy egy tér például mennyire volt zsúfolt, mennyire tulajdonítanak neki pozitív esztétikai minőséget, és ehhez kapcsolódik az adott esemény szintén pozitív megítélése. De éppen így nemcsak egy esemény/személy bírhat ilyesfajta jelentőséggel, hanem egy „kötött” térszervező – ehelyütt egy szobor – is. Ugyanakkor a hasonlóság a „kötött” és a „kötetlen” objektíváció között az, hogy mindkettőben a nemzet mindenkire kiterjedő totalitása jelenik meg, amely a közösség és a tér által alakított, ugyanakkor vissza is hat rájuk. Nemzet–tér–közösség – egy olyan fogalomhármás valósága tárul fel előttünk a vajdasági elbeszélések kapcsán, amelyek legfőbb támpillérei, ugyanakkor eredményei is az emlékezés „zsarnokságának”.

KIADÁS

PAPP Árpád 2015. *Igaz történetek Mindenkiöldjéről I.* Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta

IRODALOM

BERTA T.–BIERNACKI K.–FODOR I. 2010. Bevezetés. In *Impériumváltás a Vajdaságban (1944)*. Szerk. és a szövegeket gondozta: Uő. Csongrád Megyei Levéltár–Zentai Történelmi Levéltár, Szeged–Zenta, 5.

BOYM, Svetlana 2009. A nosztalgia jövője. Szentpétervár, a kozmopolita térség. *Café Babel*, 60., 93–98.

ELIADE, Mircea 2002. *Az eredet bűvöletében*. Ford. Vargyas Zoltán. Cartaphilus, Budapest

ELIADE, Mircea 2019. *A szent és a profán*. Ford. Berényi G.–M. Nagy M. Helikon Kiadó, Budapest

LÖW, Martina 2001. *Raumsoziologie*. Suhrkamp, Frankfurt am Main

NIETZSCHE Friedrich 1921. Történelem és élet. In F. N.: *Korszerűtlen elmélkedések*. Ford. Wildner Ödön. Révai, Budapest, 25–143.

SAJTI A. Enikő 2010. Mit tudunk a „még hidegebb napok”-ról? A délvidéki megtorlás magyar áldozatai. *História*, 1–2., 37–43.

JEGYZETEK

¹ A *Szent és a profán*ban (ELIADE [1957] 2019) még úgy vélte, hogy a tér csak a vallásos ember számára heterogén, azonban ezt a tézist *Az eredet bővületében* (ELIADE [1969] 2002) című munkában jócskán finomítja.

² A kritikai és a monumentális történelemről bővebben l. NIETZSCHE 1921; 25–143.

³ De további téralakítók a területen található más tárgyak is, például egy Trianon-emlékmű-re felfüggesztett koszorú június 4-én.

RUZSICSICS FERENC

Kulturális emlékezet és emlékezetpolitika

A Bács-Bodrog vármegyei impériumváltások emlékezetpolitikai aspektusainak vizsgálata

Munkámban a második világháború alatti és utáni Bács-Bodrog vármegyei impériumváltások emlékezetpolitikai aspektusainak vizsgálatára teszek kísérletet Papp Árpád *Igaz történetek Mindenkiöldjéről* című két-kötetes oralhistory-szöveggyűjteménye alapján (PAPP 2015, 2016). Az adott időszak politikai és kulturális változásait azonban nem érthetjük meg a történeti előzmények ismeretei nélkül, ezért igyekszem azokat is felvázolni. Szeretnék továbbá szót ejteni a kulturális emlékezetről és annak közösségekben betöltött szerepéről, valamint a híres-hírhedt Petőfi-brigád partizánalakulatról.

Az emlékezet társadalomtudományi megközelítései

Assmann szerint az emlékezet mindig egyéni, az egyéni emlékezet viszont csak a kollektív emlékezet folyamánként alakulhatott ki, mert az jelöli ki a keretrendszerét. Az emlékezet csupán a hely és idő dimenziójában értelmezhető, és fontos ismérve a rekonstrukció, amely társadalmi kontextusba helyezi a megtörtént eseményt vagy eseménysort, ugyanis a társadalom jelöli ki, hogy melyik esemény és milyen minőségben lesz a kollektív emlékezet része. A kollektív emlékezet meghatározza a közösségi identitást, és ily módon a kulturális hagyományt vagy a hagyományteremtést. A közös kulturális kódok juttatják el az egyént oda, hogy kialakuljon benne a közösséghez való tartozás érzése, azaz a „mi” tudat. Assmann az emlékezet négy színterét választja el egymástól, melyből három valóban különböző, a negyedik pedig az előző három szintézi-

séből képződik. Az első a mimetikus vagy utánzó emlékezet, melyhez a szocializációval elsajátított mintakövetések tartoznak. A második a tárgy emlékezte vagy a tárgyi emlékezet, melynek assmanni magyarázata, hogy az ember az őseitől öröklött materiális javakat emlékekkel és identitással ruházza fel, s ezek jelentik számára a múlt kézzel fogható bizonyítékait. A harmadik a kommunikatív emlékezet, a kommunikáció által továbbhagyományozott tudás, ami a közösség identitását hivatott elmélyíteni szakrális és profán szinten egyaránt. A negyedik pedig az előző három emlékezet kumulatív szintézisének eredménye, melyhez három feltételnek kell teljesülnie: tárolhatóság, előhívhatóság, közölhetőség.

Az emlékezetet további szempontok szerint is lehet osztályozni. Claude Lévi-Strauss terminológiája alapján megkülönböztetjük a forró és hideg emlékezetet. Amikor az egyén közvetlenül vagy közeli hozzátartozója által közvetve részese volt az emlékezés tárgyát képező eseménynek, és ezáltal személyes viszonyban van azzal, forró emlékezetéről beszélhetünk. Amikor pedig az esemény történeti távlatból történelemmé válik, s eltűnik a személyes érintettség, illetve kialakult már egy társadalmi konszenzus, a hideg emlékezet fogalma érvényesül.

A 18–19. században a felvilágosodás hatására a vallásos hit, az uralkodói előjogok, ezáltal a rendi társadalom meggyengült. Sőt, ahogyan Eriksen felhívja rá a figyelmet, utóbbinak a léte is megkérdőjeleződött, tehát keletkezett egy identitás-vákuum, amit a metaforikus rokonság töltött ki. Bár Magyarországon nem volt előzmény nélküli ez a fajta rokonság-érzet, mert már a 18. század előtt is létezett a Hungarus vagy gens Hungarica nemzetfogalom, az uralkodóhoz fűződő lojalitást felváltotta a nemzethűség. A nemzet fogalma kiszélesedett, mert nem csak a nemességre és az uralkodó osztályokra koncentrált. A polgári politikai eszmékkel együtt megjelentek az egalitárius mozgalmak. Hosbawn szerint a nemzeteknek saját hagyományokat és szimbólumrendszereket kellett kitalálnia, ezzel viszont sajnos óhatatlanul szembekerült más rivális nemzetekkel is, ahogyan ezt látni is fogjuk e tanulmány következő részében, amely a második világháború alatti és utáni Bács-Bodrog vármegyei impériumváltások emlékezetpolitikai irányainak áttekintésére tesz kísérletet.

Történeti előzmények

Az első világháborút Magyarország, a központi hatalmak tagjaként, a vesztes oldalon fejezte be. A háborút lezáró trianoni békediktátum lehetetlen feltételeket teremtett Magyarország számára. A wilsoni elvekre hivatkozva a 325 411 km² kiterjedésű Magyar Királyság területe 92 952 km²-re csökkent, lakosainak száma 18 264 533 főről 7 615 117 főre esett vissza. Az elcsatolt részekben több mint 3,2 millió magyar maradt, s jelentős számú színmagyar tömbök kerültek a kisantant államok területéhez mindenféle vélt vagy valós gazdasági érdekre hivatkozva. Így hát nem meglepő – ahogyan Romsics Ignác fogalmaz –, hogy Magyarország két világháború közti külpolitikáját a területi revizionizmus határozta meg. Az első és második bécsi döntés, valamint Kárpátalja sikeres annexiója után Magyarországnak lehetősége nyílt az újabb területi jóvátételre, a történeti Bács-Bodrog vármegye visszacsatolására. Magyarország ezzel az aktuálisan de facto kockáztatta a háborúba való belépés rémképét, amit gróf Teleki Pál öngyilkossága is alátámasztani látszott, mégis de jure csak 1941. június 26-án, a Szovjetunió elleni hadba lépés után állt be a hadiállapot.

Az első impériumváltás (a kis magyar világ)

1941. április 11-én a Magyar Királyság egységei átlépték az 1921. évi XXXIII. törvénycikkben ratifikált trianoni jugoszláv–magyar határt. Az északi, főleg magyarlakta részekben a magyar csapatokat kitörő öröm és virágosz fogadta, ahogy az a visszaemlékezésekből is kiderül: „Végigmasíroztak a főutcán, nem is vót puskalövés” (PAPP 2015; 39–40), „Biciklin jöttek a katonák” (Ua. 44–45), „Mondom, miért rí apám, hát örülni kell most” (Ua. 45), „Volt a nagy öröm, mert hát csak magyarok voltunk” (Ua. 45–46). Persze a helyi magyar ajkú lakosok igyekeztek nemzeti szimbólumokat (kokárda, zászló, trikolor szalag) beszerezni, és úgy vární a felszabadító honvédeket: „Kölcsönkaptam egy rendes magyar ruhát, hogy lefényképezkedjek” (Ua. 40–41), „Kokárdákat tűztünk föl” (Ua. 41–42), „A nagybátyám már ment a magyarok elé lóháton” (Ua. 50), „Mégvál-

tozott a rendszer, úgyhogy aztán minden jóra fordult” (Ua. 51). Amelyik településen volt, ott fúvószenekear köszöntötte a bevonuló honvédeket: „Nagyon készültek a kevieiek” (Ua. 42–43) „Gomboson három fúvószenekear volt” (Ua. 70–72). Sok településen a lakosok virágból készült diadalívvel fogadták a magyar bakákat: „A Pusztafalu előtt volt egy szép kapu, hogy Isten hozott benneteket” (Ua. 77–78), „Vót akkó nagy diadalkapu itt a templom elétt meg a Dom sarkán” (Ua. 88). A vegyes lakosságú vagy szerb többségű településeken bizony volt fegyveres konfliktus, még ha nem is volt számottevő: „De nem sokáig tartott” (Ua. 41–42).

Ahogy a magyar államigazgatás birtokba vette a területet, megkezdődött a tér szimbolikus visszafoglalása/elfoglalása. Gombamód szaporodtak a különböző nemzeti és irredenta emlékművek a településeken: „Felállítottak egy turulmadárszobrot” (PAPP 2015; 138), „Ott volt a központba a turulmadár” (Ua. 139). Majd az anyaországi szakrális ünnepeket ismét központilag szervezett formában tarthatták meg a délvidéki magyarok: „Szabadkán csináltak kenyérünnepet” (Ua. 136–137). Sőt, a Gyöngyösbokréta-mozgalomba (lásd ORTUTAY 2006) is bekapcsolódott a visszatért nemzetrészt (PÁLFI 1970): „Énekeltem egy ének nótát, oszt az benn van abban a könyvben” (PAPP 2015; 138). Vitéz Nagybányai Horthy Miklós és felesége is többször tiszteletét tette a vármegyében az említett események, ünnepek alkalmával: „Gyönyörű szép ruha” (Ua. 135) „Mink mentünk Szabadkára” (Ua. 137), „A *Fekete kenyér* című Petőfi-verset az apám szavalta el...” (Ua. 136).

A második impériumváltás

Ugyan időrendi sorrendben a második világháború borzasztó eseményei, valamint a bukovinai székelység délvidéki letelepítése (lásd ORTUTAY 2006), továbbá az újvidéki partizánvadász razziák következnek, én mégis a szerb impériumváltásról, a Petőfi-brigád felállításáról ejtenék szót a már említett Papp-kötetek segítségével (PAPP 2015, 2016), kitérve a vizsgált emlékezetpolitikai aspektusokra.

1944. szeptemberében a szovjet csapatok átlépték a korabeli magyar határt, s ezzel megkezdődött Magyarország több mint fél évig tartó

frontvonal-státusza. A megszálló szovjet csapatokkal karöltve megérkeztek a délszláv partizán csapatok is (GODÓ 1969). Mivel az 1927. évi genfi nemzetközi értekezlet leszögezte, hogy az okkupált területekről tilos a kényszersorozás az ellenséges katonai alakulatokba, az ilyen területeken „önkéntes” alapon igyekeztek harcoló egységeket felállítani. Persze, amint látjuk ma már, más alternatívaként lágérbe zárást vagy kényszermunkát ajánlottak: „Dobrovoljno mora da ide u Petefi brigad” (PAPP 2006; 563–567), „Munkásszázad vót akkó a mi nevünk” (Ua. 580). Voltak tényleges önkéntesek, akik opportunista módon előnyökért jelentkeztek: „A Petőfi brigádba rukkoltak be” (Ua. 567), „A vörös csillagokat le köllött szedni a sapkárú” (Ua. 574–576). Sajnos voltak, akik a bestiális szadista hajlamaikat akarták kiélni a Petőfi-brigád lobogója alatt: „Hanem ez a kutya Petőfi magyar brigád” (Ua. 569–571), „Akkor azt mondták, hogy aki akar, jelentkezzen önként a Petőfi brigádba” (Ua. 572–573).

A szerb közigazgatás restaurációja után Titóék persze egyből felelősségre vonták a „kis magyar világ” meghatározó értelmiségijeit. Sőt mindenkit, aki hangadója volt a magyar kultúrának, vagy tagja volt a magyar egyesületeknek. A tárgyi emlékeit is igyekeztek eltüntetni az újonnan kiépült magyar impériumnak: „Bejöttek a partizánok, a turulmadárnak annyi” (Ua. 139), „Körülbelül így nézett ki az országzászló” (Ua. 140–141).

Összegzés

A jugoszláv államszocializmus évtizedeiben a magyarokat náci kollaboráns nemzetiségként tartotta számon a jugoszláv történetírás (A. SAJTI 2010). Sőt, több magyar település lakóit (Csúrog, Zsablya, Mozsor) a kollektív bűnösség elvét alkalmazva kivégezték vagy koncentrációs táborba zárták (BOZÓKI 2017), a titói partizánokat pedig hősöknek kijáró párosszal magasztalták. A magyar nemzetiségűek körében forró emlékezetként (lásd ASSMANN 2004) éltek a közösséget ért atrocitások (melyekről lásd MATUSKA 1991). A rendszerváltozás után nyílt lehetőség csupán az őszinte párbeszédre, a sérelmek feltárására és kibeszélésére. A szerb parlament 2011. december 5-én fogadta el a rehabilitálási törvényt, mely hozzájárult a szerb–magyar bilaterális viszony rendezéséhez

(BOZÓKI 2017). A megbékélés jegyében 2013-ban a magyar és a szerb államfő (Áder János és Tomislav Nikolić) közös főhajtással emlékezett meg Csúrogon. Ezzel valósult meg a kulturális emlékezet már említett feltételeinek teljesülése: az előhívhatóság, vagyis a közös megemlékezés méltóságteljes aktuusa és a közölhetőség, mert a magyar és szerb közösség tagjai is részt vettek az eseményen. Az emlékmű, mely az emlékezés tárgyi feltétele, az 1941 és 1948 között meggyilkolt ártatlan, magyar és szerb nemzetiségű embereknek állít emléket. A közös megemlékezés pedig alapvető fontosságú ahhoz, hogy a sérelmes forró emlékezetből hideg emlékezet váljék.

KIADÁS

PAPP Árpád (szerk.) 2015. *Igaz történetek Mindenkiföldjéről I.* Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta

PAPP Árpád (szerk.) 2016. *Igaz történetek Mindenkiföldjéről II.* Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta

IRODALOM

A. SAJTI Enikő 2010. Mit tudunk a „még hidegebb napok”-ról? A délvideki megtorlás magyar áldozatai. *História*, 32., 1–2: 37–43.

ASSMANN, Jan 2004. *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magas-kultúrákban.* Atlantisz kiadó, Budapest

BIHARI Mihály 2013. *Politológia – A politika és a modern állam. Pártok és ideológiák.* Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó, Budapest

BOZÓKI Antal 2017. *A háborús bűnösség terhe. Eltörölték, megszüntették?* Alapítvány Kiadó, Budapest

ERIKSEN, Thomas Hylland 2006. *Kis helyek – nagy témák.* Gondolat Kiadó, Budapest

GODÓ Ágnes 1969. A XV. „Petőfi Sándor” Népfelzababadító Rohamandár harc-tevékenységének története. *Hadtörténelmi közlemények*, 16., 3: 464–501.

HOBSBAWM, Eric 1987. Tömeges hagyomány-termelés. In *Hagyomány és hagyományalkotás.* Szerk.: Hofer Tamás–Niedermüller Péter. MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest, 127–197.

MATUSKA Márton 2008. *A megtorlás napjai.* Graphic könyvkiadó, Újvidék

ORTUTAY Gyula (szerk.) 2006. *Magyar néprajzi lexikon.* Akadémia kiadó, Budapest

PÁLFI Csaba 1970. A gyöngyösbokréta története. In *Tánctudományi Tanulmányok 1969–1970*, 115–161.

ROMSICS Ignác 2010. *Magyarország története a XX. században.* Osiris Kiadó, Budapest

MARKÓ ESZTER

„Kisfiam, nyilván nem látjuk egymást többet...”

Az 1944-es délvidéki vérengzések reprezentációja egy egyéni elbeszélés tükrében

Jelen írás a Papp Árpád által jegyzett kétkötetes vajdasági oralhistory-gyűjteményben megjelent „Kisfiam, nyilván nem látjuk egymást többet...” című szabadkai emlékezettörténet elemzése¹ (PAPP 2016; 56–65). Célja, hogy egy valós történetben megkeressem és értelmezzem az 1944-es délvidéki vérengzések emlékezetének egyes toposzait, visszatérő momentumait, máig ható emberi tapasztalatait.

Az *Igaz történetek Mindenkeföldjéről* az 1941 és 1948 közötti délvidéki események történeti emlékezetét gyűjti össze személyes visszaemlékezésekben. A gyűjteményben szereplő elbeszélések a norai gondolat mentén az emlékezést és a történelmet állítják szembe egymással, illetve az emlékezetet formálják egy új történelemmé, alulreprezentált, marginalizált szempontból. Az emlékezet mindig időszerű jelenség, megélt kötődés az örök jelenhez; a történelem a múlt megjelenítése. Az emlékezet az általa összeforró közösségből fakad, vagyis annyi emlékezet van, ahány csoport. Az emlékezet természeténél fogva sokféle és sokszorozódó, kollektív, többes számú, mégis individualizált. A történelem középpontjában egy a spontán emlékezetet romboló, kritikus szellem dolgozik. Az emlékezet mindig gyanús a történelem számára, melynek valódi küldetése lerombolni és visszaszorítani azt. A történelem megfosztja a megélt múltat legitimitációjától. A történelem, a történeti törekvés nem dicsóíti a valóban megtörténtet, hanem megsemmisíti. A történelem és az emlékezet szétszakítása, elválasztása idővel újra megteremti az igényt a közeledésre (NORA 1999; 143). A történeti emlékezet vége megsokszorozta a különálló emlékezeteket, amelyek saját történelmű-

ket követelik. A történeti kutatást ebben a kötetben az oral history képviseli, mely a személyes emlékezetek kollektivizálásának egyik hatékony módja (PAPP 2015; 20). Az erőszakos hatalom által elkövetett atrocitások szorosan összefüggésben vannak az elnyomással, az elhallgatással, az eltitkolással. Az elemzendő elbeszélés jól tükrözi azokat a kulcsfontosságú technikákat melyek az atrocitások utólagos visszakövethetetlenségét és a történések feltárásának szándékos hátráltatását jelentik, illetve olyan fordulatokat és megküzdési mechanizmusokat, melyek a történések feldolgozását segítik. A történelem (vagyis a fő narratíva) nem segíti, hanem éppen ellenkezőleg, akadályozza az emlékezést, pont ezáltal azonban képviselőinek tettei radikalizálják a mindenkori elnyomottakban az igényt rá, így a különálló emlékezetek megsokszorozása felveti az igényt a saját történelmük elmesélésére.

A történelem fő sodra általi személyes érintettség orális történeteken keresztüli elmesélése a múlt olyan, az eseménytörténettel egyenértékű olvasatához segíthet hozzá minket, mely nem elsősorban a múlt magyarázata, hanem annak megértése miatt fontos (LAJOS 2014; 110). Az emlékezés a mindenkori jelenből íródik. A narratív struktúrában megnyilvánuló emlékezés eleve retrospektív jellegű; valójában nem a múlt szintén narratív módon feldolgozott tapasztalatát, hanem a jelen perspektívájából feltároló múltat beszéli el. Az ilyen oralhistory-szövegek a kutató vagy érdeklődő megjelenéséig az érintettek környezetében, szóban élnek. A kutató interjú formájában fér ezekhez a szövegekhez, és lejegyzi őket, ezáltal szövegük véglegesül, keretet kap, és elemző olvasat alanya lesz. Egy ilyen interjú és szöveg idődimenziója összetett szerkezetű, egyaránt megjelennek benne a beszélgetés idejének (vagy közelmúltjának) a jellemzői, és a múlthoz a jelenben társított sajátosságok is (LAJOS 2014; 103). A második kötet Szabadka környéki elbeszéléseket tartalmazó fejezetéből kiválasztott történetet elbeszélő nagyfényi (vagy szabadkai) férfi édesapja 1944-es elhurcolását és a történetek utólag megismert körülményeit közli (PAPP 2016; 56–65). Az apát egyik napról a másikra hurcolták el, és egy, a településhez közeli jelöletlen tömegsírba temették el. Ezt azonban a család csak később, utólag tudta meg, egy túlélő elbeszéléséből. Addig abban reménykedtek, hogy munkatáborba

került a családfő, és talán visszatérhet hozzájuk. Az elbeszélésből kiviláglik egy történelmi trauma által személyesen érintett család generációinak feldolgozási mechanizmusa, mely az új nemzedékek bevonását és a történetek kibeszélését foglalja magába.

A délvidéki 1944-es mészárlásokról számos tömegsír árulkodik, ezek nagy része azonban semmilyen módon nincsen megjelölve. Sok településen házat, buszmegállót építettek a tömegsírokra, vagy egyszerűen lebetonozták azokat (MATUSKA 2017; 266). Volt, ahol a hanyagul megásott sírokból kimosta a tetemetek a víz, vagy állatok túrták ki őket a föld alól (MATUSKA 2017; 267). Mindenesetre a legtöbb sír helyére semmilyen nyom nem utal, és csupán jobb esetben nem épült semmi föléjük. 1990 őszén rendezték az első megemlékezést, és azóta sok helységben állítottak valamilyen emlékjelet (MATUSKA 2017; 272), de még mindig rengeteg a jelöletlen vagy felfedezetlen tömegsír, melyek feltárására és az áldozatok rehabilitációjára immár több éve folynak célzott kutatások (FORRÓ 2010). Az ilyesfajta emlékművek nemcsak az elhunytak iránti kegyelet lerovására alkalmasak, hanem a hozzátartozók és a túlélők teremtenek általuk önmaguknak identitást, mely életüket jelentősen alakítja, befolyásolja, tereli (KOSELLECK 1979) elvont és materiális értelemben is, hiszen a hozzátartozóikkal történt atrocitások miatt őket is számos diszkrimináció érheti életük során. Az elbeszélő elmondja, hogy „az apja dolgai” a katonaságnál visszaütöttek rá. Ugyan ő volt a legjobb bajtársai között, édesapja befeketítése miatt mégsem lehetett rádiós, csak telefonista. Az emlékművek ezeket az identitásalakító hatásokat materializálhatják az érintettek számára.

Nagyfényen, Szabadkától délre, az elemzés tárgyául szolgáló történet helyszínén, ötven évvel a gyilkosság után semmi sem jelezte, hogy mi történt ott egykor: „most már be van simítva az az árok, nincs meg a futóárok, de hát a helyet tudom én, hogy hol van. Megtaláltam, és ott levertük azt a kopjafát [amit ő faragott], meg vittünk egy koszorút” (PAPP 2016; 57). Az emlékezés-kinyilvánítás individuális cselekedetének szükségessége egyrészt jelzi az elbeszélő családjának helyzetét a történetek feldolgozásában, másrészt lokális kritikát ad arról, hogy a történetekkel kollektíven nem néztek szembe, hiszen a sír felfedezése után ugyan

megtörtént az újratemetés, egy emlékmű vagy síremlék sem került a tett helyszínére.

Az elbeszélésből kiviláglik, hogy a család átgondolta, kivesézte már a történeteket, egyeztettek egymással, és kialakult a saját gazdag, összetett narratívájuk, mely a konkrét történéseket egy történelmi és családtörténeti kontextusban is elhelyezi, illetve a legújabb generációk bevonásával ad egyfajta retrospektív feloldást. Az elbeszélés vissza-visszaütalgató, körkörös struktúrája is erről tanúskodik. A szövegből az világlik ki, hogy ebben az esetben nem a kutatás jelenthette a mélyen elnyomott lelki teher alóli felszabadítást vagy a trauma kibeszélését jelentő út kezdetét. A történetmesélés végletes érzelmektől mentes, csupán a minél pontosabb felidézésre koncentrál, noha reflexiót is tartalmaz, hiszen például az elbeszélő említést tesz arról, hogy az elkövetők méltatlanul haltak. Ha ezt a sydow-i kategóriák mentén, a *memorattól* eggyel továbblépve *fabulat*ként elemezzük, akár a „méltó büntetés elnyerésének” topozaként is értelmezhetjük. Az elbeszélő édesapját 1944. október 13-án végezték ki. Éppen az akkor még kislány elbeszélő, *Karcsi* számára talpalt egy bakancsot, mikor érte jöttek ketten a szomszédból, a Vaso és a Branko. Kérésére megvárták, míg befejezte a cipő javítását, amit az elbeszélő azután további három évig hordott. Önmagában ez a részlet jól illusztrálja a társadalmat megosztó feszültségeket, hiszen szomszéd fordult szomszéd ellen, illetve, egy másik értelmezés mentén, az egyik szomszéd szükségesnek látta egy bizonyos ideológiai szerep magára öltését, hogy ezzel mentse a saját és családja bőrét, még ha mindezt környezete kárára is tette. A megtorlás végrehajtójaként az elbeszélő nem a partizánhatalmat jelöli meg, hanem a községből jól ismert testvérpárt, Vasót és Brankót. Az áldozat és az elkövető ebben a helyzetben nem egymástól élesen elkülöníthető, polarizált oppozíció két vége, hanem hús-vér emberek, akiknek lokális alapon közös a múltja, sőt, személyes szálak is egymáshoz fűzik őket, mivel az elkövetők az elbeszélő gyermekkori barátjának nagybátyjai. Amennyire a történetből megérthető, úgy tűnik, az elbeszélőt a történések után egy-két évvel sem fűtötte bosszúvágy, nem kereste a tettesek közelségét vagy gyenge pontjait. Elmeséli azonban, hogy mi történt velük, és ugyan értékítélet nem hangzik el, úgy

tűnik, a sors kezét látja abban, hogy mindketten tettük után pár évvel meghaltak.

Az elhurcolás napján még nem tudta a család, hogy pontosan mi történt, sőt azt hitték, hogy „csak” munkatáborba vitték az édesapát. Az édesapa sejtette egyedül, hogy mi vár rá, melyről az elbeszélés címéül választott mondat tanúskodik, s melyet búcsúzáskor mondott kisfiának. A család később számos részletet megtudott az elhurcolás, fogvatartás és kivégzés körülményeiről. Mindez annak köszönhető, hogy a kilenc elhurcolt közül az egyiküknek jelen volt egy partizán barátja, aki elvágta a köteleit, így ő a tethelytől húsz–huszonöt méterre leugrott a kocsiról, végignézte a kivégzést, majd visszazökött a családjához, és ezután évekig bujkált még.

Tehát egy partizán barátjának köszönhetően tudta meg a nyolc kivégzett ember családja, hogy mi is történt pontosan. A bemutatott eljárás mód érzékelteti, hogy mennyire nagy bizonytalanságot jelentett egy ilyen elhurcolás. Az önmagában is traumatikus eseményt tetézi, hogy hivatalos úton aligha tudhattak meg az elszenvedő családok minden részletet szerettük haláláról. Erről számol be Forró Lajos is, amikor arról ír, hogy Magyarországon csupán azért lehet tudni pontosan, kik estek áldozatul, mert a plébánost pont földmunkára osztották be, így be tudta vezetni a halotti anyakönyvbe az áldozatokat (FORRÓ é. n. 28). A tudás jogától megfosztott emberek így a méltó megemlékezés és feldolgozás jogától is meg lettek fosztva; csupán kivételt jelentő esetekben, szinte a véletlennek köszönhetően ismerhették meg a történetek pontos menetét. Néhány esetben, ahogy láttuk, azért, mert az ellenség sűrű, erőszakos szövetén egy seb támad: egy-egy egyénben a személyes ismeretség miatt feltámad a bűntudat, és megsegíti azt, akit meg kellene ölnie. A másik nagy bizonytalanságot számtalan esetben az jelentette, hogy nem lehetett tudni, kit miért hurcoltak el. Az elbeszélő édesapjának valószínűleg az volt a bűne, hogy a székelyekkel énekelt heti többször a templomban. A székelyekkel nagyon jó kapcsolatot ápolt, azok hívták is őt, mielőtt továbbálltak a Dunántúl felé, ő azonban visszautasította az ajánlatot. Mindez a kivégzése előtt négy nappal történt. A kivégzések másnapján Vaso és Branko megmondják a családnak, hogy adják oda

nekik az apjuk szerszámain, mert neki már nem lesz rájuk szüksége, és hogy két napjuk van elhagyni Nagyfényt, mert ott már semmi nem az övék. Ekkor ők még nem tudják, hogy gyilkosság történt, és éppen az utasítást közlő testvérpár követte el azt.

A trauma emlékezete a sebek nyitva tartásának és a lezárás keresésének szélsőségei között alakul. Az emlékezés egyszerre zajlik az egyének, a családok, a társadalom és az állam egymástól elkülönülő, mégis szorosán összekapcsolódó szintjein. Transzformatív ereje más és más módokon nyilvánul meg, amikor a végtisztességet megadó temetkezésről mint a holtak emlékezetének előfeltételéről van szó. A féktelen erőszak időszakai után éppen ez, a holtak végső nyugalomra helyezésének kulturális és vallási kötelessége szenved károkat. Az olyan esetekben, ahol a testek eltűntek, ismeretlen vagy nagyon távoli helyen vannak, ott ezeket a sebeket nem lehet begyógyítani. Sok helyen a hatalomnak és a társadalomnak nem sikerül egyezsége jutnia abban, hogy e halottak bebocsáttassanak-e a közös és megosztható emlékezetbe, ezért felkutatásuk és a végtisztesség szolgáltatása számukra sokszor a családtagok felelőssége marad – illetve a lokális kollektív igény megszerveződésén múlik (ASSMANN 2012; 20).

Az assmanni kommunikatív emlékezet időtartamán belül járva az elbeszélés jelen idejében és múltjában az elbeszélő és leszármazottai feladata az elhunyt édesapa emlékezetének ápolása. Az állami szintű igény a rehabilitációra az elszenvedett csoportban merül csupán fel, mivel míg az egyes emberben az emlékezés folyamatai messzemenően spontán módon zajlanak, és a lelki mechanizmusok általános törvényeinek engedelmesskednek, kollektív és intézményes szinten az emlékezés és a felejtés célirányos politikája kormányozza e folyamatokat – a norai emlékezet és történelem szembenállása ez (ASSMANN 2004; 6). Természetesen hiába tűnik számomra úgy, hogy az elbeszélő a teljességre törekedve mesélte el a történeteket – a teljes valóságot nem kaptuk meg, nem tudni, az olvasás és elemzés jelen idejében mi a helyzet, azonban az elbeszélés felvillantott olyan momentumokat, melyeket kiemelve a globális és lokális emlékezetdiskurzus számtalan folyamába ágyazhatunk be.

KIADÁS

PAPP Árpád (szerk.) 2016. *Igaz történetek Mindenkeföldjéről II.* Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 56–65.

IRODALOM

ASSMANN, Aleida 2004. Az emlékezés terei. A kulturális emlékezet formái és változásai. *Debreceni Disputa*, 4., 10: 4–12.

ASSMANN, Aleida 2012. Az emlékezet átalakító ereje. *Studia Litteraria*, 51, 1–2: 9–23.

FORRÓ Lajos é. n. Jelöletlen tömegsírok a Délvidéken. *Belvedere Meridionale Történettudományifolyóirat*, 8, 3–4: 65–70. http://acta.bibl.u-szeged.hu/5518/1/belvedere_kk_019_028-032.pdf (2020. 12. 28.)

FORRÓ Lajos 2010. Az 1944–45-ös délvidéki megtorlások helytörténeti kutatásainak lehetőségei, lehetséges irányai. Magyarkanizsa, Adorján és Martonos vesztesége. In *Mementó 1944–45.* Szerk.: Szabó József. Vajdasági Magyar Helytörténeti Társaság, Bajmok, 45–58.

KOSELLECK, Reinhart 1979. *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája.* Atlantisz, Budapest

LAJOS Veronika 2014. Etnográfia és oral history. *Erdélyi Múzeum*, 1: 100–114.

MATUSKA Márton 2018. Hiányzó gyászjelek Szerbiában. In *A Magyar Tudomány Napja a Délvidéken 2017. Migráció, környezetvédelem – társadalom és természet.* Szerk.: Szalma József. Vajdasági Magyar Tudományos Társaság, Újvidék, 260–276.

NORA, Pierre 1999. Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas*, 14, 3:142–157.

PAPP Árpád (szerk.) 2015. *Igaz történetek Mindenkeföldjéről I.* Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta

JEGYZETEK

¹ Az elbeszélésben leírt történetet csupán abban a formájában ismerem, ahogyan az lejegyzésre került a kötetben, így értelmezésem óhatatlanul szubjektív.

TOMPA-HORVÁTH IRINGÓ

A déli védelmi rendszer és a Tito-ellenes emlékezet-politika kapcsolata

Szegeden születtem. Édesapám veteránjármű-gyűjtő, autodidakta hadtörténész, aki sok mesélő kedvű, idős cimborával bír a Szeged környéki tanyavilágban. A déli védelmi rendszerrel kapcsolatos érdeklődésemet is egy ilyen tanyasi narrátor történetei hívták életre. A bácsi tanyáját Magyarország, Csongrád-Csanád megyében, valahol Ruzsa és Bordány között találjuk. Az igazi érdekességét a kert végében kell keresni. Amikor az ember besétál a fák közé, hamar megpillantja az egykor bunkernek szánt vasbeton építmény maradványait, melyben sosem állomásoztak katonák. A tanya egyike volt azoknak az élettereknek, melyeket a déli védelmi rendszer nyomvonala egyszerűen kettévágott. Nem egyedi eset ez, a vidéken járva-elve a mai napig számos hasonló bunkert fedezhetünk fel. Találunk például Újszegeden, a Kamaratöltésen és a Matyéri evezőspálya környékén is. Mi sokat beszélgettünk erről, ugyanakkor feltűnt, mások milyen keveset tudnak a monumentális védelmi rendszer történetéről.

A déli védelmi vonal – más néven „Rákosi-vonal” vagy „magyar Maginot-vonal” – egy 1952-től 1955-ig fennálló, részlegesen megépített erődrendszer volt, mely Magyarországot és az akkori Jugoszláviát választotta el egymástól. A tervek szerint a rendszer 630 kilométer hosszán, Szentgotthárdtól Nagylakig húzódott volna. A beruházás nem hirtelen ötlettől vezérelve valósult meg az ország déli határán. Egy politikai konfliktus és egy jól felépített, kiválóan működő propagandagépezet kellett ahhoz, hogy az óriási összegeket felemészítő, ugyanakkor teljesen haszontalannak bizonyult védműrendszer megvalósuljon. Ebben a

dolgozatban röviden bemutatom e déli védelmi vonal fizikai jellemzőit, a köré fonódó történelmi diskurzust, felépülésének következményeit és azt, milyen módon szolgálta ez a nagyszabású – ugyanakkor minden tekintetben funkciótlan – katonai beruházás a magyarországi Tito-ellenes propagandát.

Történelmi kontextus: Sztálin és Tito kapcsolata

A szovjet vezető, Joszif Visszarionovics Sztálin és a jugoszláv államfő, Josip Broz Tito kapcsolatát feszült dichotómia jellemezte. Bár Jugoszlávia a győztes oldalon fejezte be a háborút, nem volt teljes a szabadsága. A politikai hierarchiában a Szovjetunió alárendeltjének volt tekintendő. A Jugoszláv Kommunista Párt ennek megfelelően a legfőbb kérdésekben a sztálini nézeteket érvényesítette, ugyanakkor szó sem volt teljes érdekezésvágyról. A jugoszlávok nem kívánták a Szovjetunió érdekepolitikájának játékszerei lenni és lemondani függetlenségükről. Jugoszlávia magát balkáni regionális hatalomként vizionálta, éppen ezért ragaszkodott saját stratégiai és külpolitikai érdekeihez. 1948-ig viszonylag kiegyensúlyozott „húzd meg – ereszd meg” játszma jellemezte a jugoszláv–szovjet kapcsolatot. Úgy tűnt, hogy amint az erősebb fél kifejezte neheztelését egy-egy kérdésben, Titóék visszatáncoltak és elismerték a Szovjetunió elsőbbségét. Válaszul a szuperhatalom nem élezte tovább a problémás helyzeteket. Az említett év elején azonban minden megváltozott. Februárban Sztálin Moszkvába rendelte a jugoszláv és a bolgár vezetőket, ahol erős kritikával illette őket. A találkozó után a régóta feszített húr végleg elpattant. A konfliktus első ízben zárt ajtók mögött zajlott le. Sztálin egy pillanat alatt kivonta Jugoszláviából az orosz diplomatákat és katonai tanácsadókat. A helyzet ezután gyorsan eszkalálódott. Jugoszlávia és a Szovjetunió nyíltan szembefordult egymással. A nézeteltérés nyilvánossá válása meghatározta a környező országok politikai berendezkedését is. Elsőként a szovjet–jugoszláv, majd ennek egyértelmű folyamánként a jugoszláv–kelet-európai kapcsolatok romlottak meg drasztikusan. A különböző nemzetek kommunista pártjai – erős moszkvai nyomásra – egymás után kezdték elítélni a titói politikát, s számolták

fel barátsági szerződéseiket Jugoszláviával. Tito meghurcolása, Jugoszlávia ellenségként való kezelése Sztálin 1953-ban bekövetkezett haláláig meghatározta a kelet-európai közéletet. 1953 után lassú rendeződés kezdődött, de Jugoszláviának, s vele összefonódva Tito nevének rehabilitációja talán máig sem valósult meg teljesen.

Az események ilyen irányú alakulásához széles dimenziókon átívelő, rétegzett konfliktusokra volt szükség. Az orosz fél ellenségessége első-sorban Tito különvonalas politikájának tudható be, amely a kezdetektől szálla volt Sztálin szemében. Tito Kelet és Nyugat közötti hintapolitikája működött, a háború alatt ugyanis mindkét irányból kapott támogatást. Tény ugyanakkor, hogy partizánjai orosz segítség nélkül, a maguk erejéből győzték le a német hadsereget. Tito minduntalan felemlgette Sztálinnak, hogy a jugoszlávok magukat szabadították fel, tehát joguk van a saját útjukat járni. Sztálin nem tűrte ezt a vele szembe helyezkedő, erősen nacionalista hangvétellő propagandát, így a két vezető kapcsolata fokozatosan megromlott. A szovjet oldalon beindult a politikai propagandagépezet, amely Titót mint ellenséget konstruálta újra. Ennek a negatív színezetű ellenségkép-konstrukciónak a központi eleme a jugoszláv államfő és a NATO sajtóságos kapcsolata volt. Az orosz narratíva szerint Tito célja nem volt más, mint a NATO segítségével utat nyitni a fasisztáknak. Való igaz, hogy Jugoszlávia jelentős gazdasági és katonai segílyt kapott az USA-tól, így nem volt nehéz elhíetni a kritikus tömeggel, hogy Tito háborúra készül. Elkezdődött és évtizedekre meggyökerezett – sőt, egészen máig a köztudatban ragadt – a *lános kutyázás*.

A magyar–jugoszláv kapcsolatok alakulása

A Moszkvából érkezett, tudatosan manipulált hírek hatására a magyarok számára is hirtelen ellenség lett az addig baráti Jugoszlávia. A látványos fordulat mögött tisztán politikai motivációt kell keresnünk.

Vukman Péter kiváló átfogó dolgozatot írt a magyar–jugoszláv párt- és államközi kapcsolatok 1945 és 1956 közötti történetéről (VUKMAN 2016; 45–79). A következő rövid összefoglalóban első-sorban az általa közölt szöveg tanulságaira támaszkodom. Vukman egy nagyon érdekes hely-

zetképpel kezdi az írását. Felhívja rá a figyelmet, hogy bár szomszédos államokról van szó, „a második világháborút követően két korántsem egyenrangú fél között kezdődött meg a párt- és államközi kapcsolatok újbóli felvétele. Miközben a világháborúból Jugoszlávia a győztesek oldalán, teljes szuverenitását visszanyerve került ki, Magyarország háborús vesztesként fejezte be a harcokat” (VUKMAN 2016; 45). Magyarország ekkor szovjet katonai megszállás alatt volt, ami azt jelentette, hogy a Szovjetunió közvetlen nyomást gyakorolhatott rá. Jugoszlávia kapcsán az orosz fél nem érezkeltethette ilyen agresszívan a politikai fölényét. A korabeli magyar vezetés, élén Rákosi Mátyással és a Magyar Kommunista Párt vezetőségével a moszkovita elvek feltétlen megvalósítását szorgalmazták. Ezt a látszólag békés időszakot a Jugoszláviával való pozitív viszony kialakítása jellemezte. Kiemelt fontosságú volt, hogy déli szomszédunkkal jó kapcsolatot ápoljunk. Vukman szavait idézve: „Bizonyos értelemben 1945 és 1948 között a »szovjetizálás« mellett »jugoszlavizálás« is végbement az országban” (VUKMAN 2016; 46). Érdemes megjegyezni ugyanakkor, hogy a magyar–jugoszláv viszony nem indult könnyen. A negyvenes évek első felének erőszakos eseményei megterhelték a két ország kapcsolatát. A háború után ugyanakkor rendkívül fontossá vált a nemzetközi elszigetelődés enyhítése. Rákosi „a szomszédos országok közül Jugoszláviában vélte felismerni azt az országot, amely leginkább segíthette ezen törekvések elérésében. Túl azon, hogy példaértékűnek tartották a jugoszláv berendezkedést, a közeledésben az MKP vezérkarát egy további szempont is motiválta: attól saját belpolitikai pozícióik erősödését és külső politikai háttérük megteremtését remélték” (VUKMAN 2016; 46). Éppen ezért a párt vezetősége valóban a közeledés lehetőségét kereste. Jugoszlávia közvetítése és ezzel együtt Tito támogatása feltétlen szükséges volt a csehszlovákiai magyar kisebbség helyzetének normalizálásához. Természetesen Titónak is fűződött érdeke a Magyarországgal kialakított barátság fenntartásához, egyúttal Rákosiék hatalmának megszilárdításához. „Jugoszlávia ugyanis a Balkánon regionális hatalmi ambíciókat dédelgetett, és ennek megfelelően biztonságban kívánta tudni északi határait. Céljainak leginkább egy Jugoszláviával szövetséges, vele szorosan együttműködő, kommunista

vezetésű ország felelt meg” (VUKMAN 2016; 50). Úgy tűnt, a két állam vezetői céljaik elérése érdekében megtalálták a közös hangot. Látni kell ugyanakkor, hogy a kialakult kapcsolat mégsem a felek közötti feltétlen egyenrangúságra épült. A jugoszlávok a magyarországi délszláv kisebbség ügyén keresztül feszegettek kényes kérdéseket, és igyekeztek nyomást gyakorolni a magyar vezetőségre. Ezek elsősorban területi kérdések voltak, amelyek valóban aggodalmat váltottak ki a magyar vezetőségből. A helyzet komolyságát mutatja, hogy „a déli szomszéd már 1944 őszen aktív propagandába kezdett a magyarországi délszláv lakosság meggyőzésére, hogy jövőjét a titói Jugoszláviában képzelje el. A déli határ mentén a jugoszláv fegyveres alakulatok gyakorlatilag kétségbe vonták a magyar közigazgatási szervek illetékességét, jugoszláv csapatok szállták meg többek között a Baja és a Letenye környéki falvakat, a Pécs környéki délszlávok küldöttsége pedig már 1945. január 14-én személyesen Titótól kérte, hogy a baranyai háromszöget csatolják Jugoszláviához. A terület hovatarozásának kérdését a jugoszlávok egészen 1946 tavaszáig lebegtették” (VUKMAN 2016; 50). A kérdést végül ezen évben, kölcsönös megállapodással rendezték a felek, melyben kijelentették, hogy nem támasztanak területi követeléseket egymással szemben. Talán kijelenthető, hogy a viszonyt nem a kiszámíthatóság és a harmonikus együttműködés jellemezte. Magyarországot Sztálin és Tito is presszionálta. A nézeteltéréseken túllendülve a második világháború utáni magyar–jugoszláv kapcsolatok tetőpontjukat Tito 1947-es látogatásával és a barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés aláírásával érték el. Rákosiék számára fontos volt, hogy a szerződés mihamarabb megkötessék.

A bimbózó barátság ugyanakkor nem volt hosszú életű. Fél évvel később, 1948-tól, a rohamosan mélyülő szovjet–jugoszláv konfliktus hatására a viszony drámaian megromlott. Olyannyira igaz ez, hogy „báttran mondhatjuk, hogy szűk másfél év alatt a kapcsolatok szinte teljes lenullázódásának lehetünk tanúi” (VUKMAN 2016; 52). A Kominform Bukarestben végleg megbélyegezte Jugoszláviát. Az MKP 1948-ban gyakorlatilag utasításba kapta Moszkvától, hogy változtasson a Titóhoz fűződő viszonyán. Rákosi értett a szóból. Az MKP megbízott vezetői első

ízben azonnali nyomást gyakoroltak a különböző jugoszláv orientációjú és délszláv kisebbségi szervezetekre. Munkájukat ellehetetlenítették, tisztségviselőiket eltávolították, kiadványaikat megszüntették, vagy a Tito-ellenes propaganda eszközeivé tették. A délszláv kisebbség szervezetei természetesen nem tudtak az erőszakos követelésekkel azonosulni és igyekeztek kiállni a megbélyegzett Tito és Jugoszlávia mellett. Nem sok sikerrel. Drámai és visszafordíthatatlan következményekkel járt az úgynevezett „Boarov-ügy”. Miloš Mojić feltételezett meggyilkolása a magyarországi jugoszlávellenes propaganda terén olyan folyamatok láncolatát indította el, melyek végül a Rajk-perben csúcsozódtak ki. Rákosi az ügyön keresztül egy jugoszlávellenes pert kívánt kreálni. A vádak gyakorlatilag készen álltak, már csak megfelelő bűnbakot kellett találni. Természetesen Tito volt az első számú közellenség, de őt csak metaforikusan ültethették a vádlottak padjára. Kéznél volt és minden tekintetben megfelelt a szerepnek Rajk László. Rákosi számára Rajk László megrendezett koncepcióos pere az 1948 óta tomboló jugoszlávellenesség kibontakozásának csúcspontját jelentette. A színjátékszerűen megkomponált, 1949. szeptember 16-án megkezdődött nyilvános pert „a kelet-európai koncepció és kirakatper mintapéldányának is tekinthetjük” (VUKMAN 2016; 57). Lebonyolítása Rákosi személyes érdekeit képviselte: Rajk kiiktatásával megszabadult egy potenciális politikai ellenfelétől, feledtetni tudta korábbi Tito-barát nézeteit és biztosította a Moszkva iránti elkötelezettségét, továbbá célja volt, hogy Tito tekintélyének aláaknázásával átvegye annak szerepét a nemzetközi munkásmozgalmában. A propagandagépezet a Rajk-per kapcsán is kiválóan befolyásolta a közvéleményt. Rajkot kémkedéssel és államellenes szövetkezéssel vádolták, melyeket – némi kívülről érkező mesterséges nyomásra – nyilvánosan elismert, így a dolgozó nép számára méginkább valósnak tetszett egy délről indított háború víziója. A Kominform 1949 novemberében kiadta második jugoszlávellenes határozatát, ami után a párt- és állami kapcsolatok gyakorlatilag teljesen megszakadtak a déli szomszédokkal. A konfliktusok eredményeként Jugoszlávia teljesen elszigetelődött a környező országoktól. Tito azonban mindennek ellenére továbbra is szembe mert szállni Sztálinnal és a moszkovitákkal. Tito megítélése sem volt

egészen egyértelmű: annak ellenére, hogy népszerűsége és társadalmi támogatottsága a párton belül és a jugoszláv állampolgárok körében is tovább növekedett, mégis hallatszottak kritikus hangok. Többekben felmerült, hogy talán Sztálinnak van igaza, és a JKP ellen megfogalmazott vádak akár igazak is lehetnek.

A magyar–jugoszláv kultúrharc

A magyar közvéleményt Moszkva szócsövei formálták, így nem volt meglepő, hogy erősen lángolt a Tito-ellenesség. A jugoszlávellenes propaganda és rágalomhadjárat az élet minden területére beszivárgott. Kácsor Zsolt részletesen elemzi a *Szabad Nép* című országos pártlap szerepét a Rákosi-diktatúra propagandagépezetében (KÁCSOR 2008; 211–223). Bevezetőjében a következő megállapítást teszi: „A totalitárius rendszerek elnyomó gépezetének egyik legfőbb fegyvere a tömegtájékoztatás fölötti centralizált politikai ellenőrzés, a monopolizált sajtópropaganda alkalmazása” (KÁCSOR 2008; 211). Mindez itthon kimondottan jól működött. Az állampolgárok fejében lassan, de biztosan felépült Tito új portréja: az imperialisták pribékje, a láncos kutya, a szocializmus ügyének elárulója. A Párt kiadványai kitartóan harsogták az igazán nagy hazugságokat és félelemkeltő szólásokat is. Jung Károly a folklórsztika szemüvegén keresztül vizsgálta az ötvenes években a Tito-kérdés köré felépült népköltészetet, elsősorban a jugoszláviai magyar kisebbségre koncentrálva (JUNG 2013; 69–92). Megállapítja, hogy „ez az időszak volt egyébként a »felelgetős politikai költészet« időszaka is” (JUNG 2013; 78). A jugoszlávellenes propaganda kultúrharccá éleződött, amelyben a felek saját politikai álláspontjuk igazát hangsúlyozták. Igazuk bizonyítására nem átalították megmásítani az eredeti művészeti alkotásokat sem. A politikai agitáció a gyermekek átnevelésével kezdődött. „A kisebbségi magyar kisiskolások olvasmányjaiból módszeresen kiirtották a magyar vonatkozásokat, a magyar történelemre való utalásokat, s mindenütt, ha kellett, ha nem, a partizánok élén kivont karddal vágatató Marsall volt jelen” (JUNG 2013; 88). Az indulatok tehát mindkét oldalon jelen voltak: Magyarország Tito ellen, Jugoszlávia Tito mellett kampányolt. Az átlag-

embert mindeközben elkerülte az igazság, s a fennálló helyzetből csak annyit érzékelt, amennyit a propagandagépezet engedélyezett. Eszerint pedig Magyarországnak Jugoszláviától és a Marsalltól félnie kellett.

A déli védelmi vonal rövid története

A várható jugoszláv agressziótól rettegve hadseregünk létszámát háromszorosára növelték. A haditechnikai fejlesztések és beszerzések is mind a „titoista árulók” elleni készülődés jegyében történtek. Ennek a készülődésnek a keretében, szovjet tanácsra, védelmi vonalat alakítottak ki egy esetleges Jugoszlávia felől érkező NATO-támadás ellen. A déli védelmi vonal kiépítése több ütemben zajlott. Az első etapban a műszaki határzárát építették meg a két ország közé: 1949 nyaráig több száz kilométernyi drótkerítést húztak ki, melyet később aknazárral egészítettek ki. A dolog komolyságát jelzi, hogy a drótkadályok közé rendkívül sűrűn, hozzávetőleg mintegy kétmillió robbanószerkezetet helyeztek el. Ez még az akkori háborús viszonyok között is példátlan mennyiségnek számított, amiből arra lehet következtetni, hogy a félelem valódi volt. 1950-ben létrehozták a határsáv intézményét. Területe 9000 négyzetkilométer volt, amelyen belül kizárólag speciális, ÁVH által kiállított igazolvánnyal lehetett tartózkodni. A határsávba összesen hat megye tizenöt járása került. Ez 300 települést és körülbelül 300 000 ott élő főt jelentett. A határsáv kialakítása természetesen politikai célokat is szolgált: a legveszélyesebbnek ítélt, nagyjából 2500 embert – délszlávokat, vegyes házasságban élőket, kulák-gyanúsakat, volt Horthy-csendőröket és katonatiszteket – családjukkal és maximum 50 kilogrammos csomagjukkal együtt kitelepítették a hajdúsági tanyavilágba, arra hivatkozva, hogy egy katonai konfliktus esetén nagy valószínűség szerint összecsúsznának az ellenséggel. A hátrahagyott állatállományt, gazdasági felszereléseket a TSZ-ek, állami gazdaságok, az egyéb ingóságokat a párt és az állami tömegszervezetek – illetve funkcionáriusaik – kapták meg. A házak javát 1951-ben államosították. A földek a telekkönyvek szerint a kitelepítettek tulajdonában maradtak, azonban azokat a község kezelte. Az előkészületek részeként a határsáv mögött kijelöltek egy körülbelül 20 kilométer

mélységű határövezetet, illetve egy 50 kilométerig terjedő „veszélyzónát”. Utóbbi jelentőségét gazdasági és közigazgatási szinten ragadhatjuk meg leginkább. 1950 a megye- és járásrendezés éve volt Magyarországon. A vármegyékből kialakított, bonyolult járási rendszert igyekeztek valamelyest tisztázni. Az akkori Csongrád megye a volt Csongrád, Csanád és Torontál vármegyék területéből épült fel. Benne a legnagyobb, mind gazdaságilag, mind társadalmilag legmeghatározóbb város Szeged volt. A város azonban túl közel feküdt a határhoz, beleesett a „veszélyzónába” így egészen 1962-ig nem kaphatta meg a megyeszékhelyi rangot. A „veszélyzóna” elsősorban gazdasági pufferzónaként értelmezhető. A zóna területére nem telepítettek ipari létesítményeket, ugyanis egy esetleges jugoszláv betörés esetén ezek szinte biztosan jelentős károkat szenvedtek volna, mi több, jugoszláv kézre kerülhettek.¹ Mindez ahhoz vezetett, hogy az ország déli része kimaradt az 1950-es években fellendülő iparosodásból, az ezzel járó fejlődésből, s csak később léphetett be a fősodorba. Látszik tehát, hogy a Tito-ellenesség nem csak önmagáról szólt, hanem jó eszköze volt a politikai manipulációnak, az állami vezetés pedig kiválóan eltakarhatta vele bírálható gazdasági lépéseit. Nem kellett hozzá más, csak megfelelő kommunikáció és jól irányított emlékezetpolitika.

A második ütem – a tényleges erődrendszer kiépítése – 1952 májusában kezdődött. Az eredeti, grandiózus tervek szerint több mint 1600 létesítmény épült volna a nyomvonal mentén. A kész bunkerrendszerbe – esetleges jugoszláv támadás esetén – a teljes akkori hadsereget be lehetett volna vezényelni. A tervezés és a megvalósítás folyamatát rendkívüli titkolózás övezte. Olyannyira, hogy a tervezőket és a kivitelezőket folyamatosan cserélték annak érdekében, hogy azok csak egyes részleteket ismerhessenek meg, de a rendszer egészét ne tudják átlátni. A monumentálisra tervezett védrendszer azonban, bármennyire is szeretne volna az állam, a valóságban nem lett volna alkalmas arra, hogy megállítson egy komoly katonai támadást. Az anyaghasználat, az építéstechnológia, a haditechnológia már a saját korában is elavultnak számított, így nem tudta volna betölteni a funkcióját. Maga az építkezés is katasztrófálisan alakult: az anyagellátás sokszor akadozott, a munka állt, mert vagy

gép nem volt, vagy hozzáértő kéz. Tervezéskor átsiklottak olyan jelentős tényezők felett, mint geológia, vízrajz, talajtan. A felhasznált anyag silány minőségű volt, és még sorolhatnánk. Nem mintha számított volna a minőség, hiszen a déli védelmi rendszer végül befejezetlen maradt. Sosem vette birtokba a hadsereg. Sztálin 1953-ban bekövetkezett halála, majd a Nagy Imre-féle enyhülés után lassan elkezdődött a jugoszláv–magyar kapcsolatok normalizálódása, majd – kikerülve a sztálinista hangulatkeltek szorításából – 1955-re a szocialista blokk belátta, hogy Tito, a „nyugat láncos kutyája” nem akar és valójában soha nem is akart megtámadni bennünket. A jugoszláv hadsereg – hozzánk hasonlóan – alapvetően védekezésre rendezkedett be. Amíg mi jugoszláv inváziótól rettegtünk, ők attól tartottak, hogy fegyverrel fogjuk visszakövetelni a magyarlakta területeket. A támadástól való, módszeresen kialakított félelem elült, így a déli védelmi rendszer építésének munkálatait 1955 nyarán befejezték, majd októberben el is kezdték a bontását. A felszámolás intenzív része 1961-ben fejeződött be. A kitermelt építőanyagot megkapta a népgazdaság, ami pedig használható és mozdítható volt, azt a bunkerek helyét ismerő helyiek magukkal vitték. Ami helyben maradt és nem rohadt szét rövid időn belül, azt elnyelte a természet. Utolsó lépésként a határsávot a magyar pártvezetés 1965. május 1-jei hatállyal megszüntette. A közvélemény hangja megváltozott, az agresszív propaganda csitulni látszott.

Összegzés

A „magyar Maginot-vonal” összességében teljesen értelmetlennek bizonyult. A bunkereket soha nem használták, pontos helyüket csak a legfelsőbb parancsnoki szinteken ismerték. A képzelt ellenségre való felkészülés ugyanakkor rendkívül költséges volt, hiszen a beruházás – tervezéstől az aknamező felszedéséig – az akkori GDP 25 százalékát felemésztette. A soha el nem készült rendszerre, építésének öt évében mintegy 7 milliárd forintot költöttek Rákosiék. Talán érdemes megemlíteni, hogy a tervezés évében, 1950-ben a teljes évi állami költségvetés 17,5 milliárd forint volt. A projekt állami és katonai szinten a kommunista vezetés egyik nagy csődje volt, nem véletlen tehát, hogy amilyen buzgalommal pro-

pagálták az építését, olyan határozottan igyekeztek a feledésbe taszítani az emlékezetét. Mindkét irány sikeresnek bizonyult. Magyarországon Tito neve máig negatívan cseng az átlagpolgár számára. A Rákosi-éra gigantikus „pénzszivattyúja” és annak kedvezőtlen hatásai ugyanakkor nem képezik a közbeszéd tárgyát.

A déli védelmi vonalat máig nem tekintjük a kommunista emlékezetpolitika szégyenfoltjának, napjainkban inkább turisztikai érdekesség. A Hadtörténeti Múzeum feltárta a bunkerrendszer egyes részeit, ahol kiállításokat rendezett be, így azok ma már emlékezhelyekként szolgálnak. 2018 óta a rendszer bizonyos részei műemlékvédelem alatt is állnak: „A »Rákosi-vonalnak« is nevezett erődrendszer védvonalának és állásainak, az egykori védelmi jellegű »államerődítés« részét képező műtárgyaknak a magyar vonatkozású hadtörténelmi, építész-építésztörténeti és társadalomtörténeti emlékként történő megőrzése érdekében a Miniszterelnökséget vezető miniszter a műemlékké nyilvánítás mellett döntött. A védelem alá kerülő egyes hadi építmények Kisszállás, Tompa és Kelebia külterületén találhatóak [15/2018. (XII. 17.) MvM rend. 3. §]” (*Magyar Közlöny*, 2018. évi 201. szám).

IRODALOM

JUNG Károly 2013. Partizánok élén vágat... *Híd*, 1., 69–92.

KÁCSOR Zsolt 2008. A Szabad Nép szerepe a Rákosi-diktatúrában. In *1956. Tanulmányok a forradalomról*. Szerk.: Mózes Mihály–Kozári József. EKF Líceum, Eger, 211–223.

VUKMAN Péter 2016. Barátból ellenség – ellenségből barát (?). A magyar–jugoszláv párt- és állammközi kapcsolatok (1945–1956). In *Fejezetek a titói Jugoszlávia korai korszakából*. Szerk.: Beszédes István–Molnár Tibor. Történelmi Levéltár, Zenta, 45–79.

JEGYZETEK

¹ Többek között ezért lett Paks az atomerőmű otthona. Az eredeti tervek szerint Mohácson építették volna fel a létesítményt, de határközeli fekvése miatt végül ott nem valósulhatott meg a beruházás.

A tökéletes egyensúly nyomában

Kucor Tamara interjúja Gyurkovics Hunor képzőművésszel

Gyurkovics Hunor a vajdasági képzőművészeti élet egyik legsokoldalúbb egyénisége: nemcsak festő-, grafikus-, és iparművész, hanem pedagógus, néprajzgyűjtő és művészeti szerkesztő is. A művész, aki idén ünnepelte nyolcvanadik születésnapját, több mint ötven évnyi termékeny munkásságot tudhat maga mögött. A művésztelepek elmaradhatatlan tagja bel- és külföldön egyaránt – nem hiába nevezik a Kárpát-medence vándorának. Művészetét kezdetektől fogva az észszerűség, a jelképgazdagság és a hagyományokhoz való kötődés, valamint a magas fokú technikai tudás jellemzi. A beszélgetésre a közelgő retrospektív kiállítását megelőzően került sor 2021 novemberében, szabadkai otthonában.

Pécsett született 1941-ben, édesapja református lelkész volt, ebből kifolyólag többször is váltottak lakcímet. Milyen volt a számtalan költözéssel járó gyermekkor? Volt valaki, aki a művészeti pályára ösztönözte?

– Pécsett születtem a klinikán, de soha nem éltem ott. A nagybátyám viszont igen, így sokszor jártam a városban. Amikor megszülettem, mi még Piszanicán éltünk. Négyéves voltam, amikor Piszanicáról Harasztiba költöztünk, vonaton hozták a holminkat. Ezekre az időkre még emlékszem, az állomásokon lökdösték a vagon, mert hol ide, hol amoda kapcsolták. Az iskolában mindig szerettem a rajzórát. Egyszer készítettem egy aránylag jó rajzot, de a tanítóm, Dóri Antal összegyűrte és eldobta. Engem ez rettentően bántott, nem értettem, miről van szó. Kiderült, hogy kisbetűvel írtam a nevemet.

Nem mondanám, hogy tudatosan irányítottak volna a művészet felé.

Apám ugye lelkes volt, akit annak idején Pécssett arra akartak rábírní, hogy legyen a Zsolnay-gyár rajzolója. De ezt végül nem vállalta el, helyette a papi pályát választotta. Amellett rajzolgatott, sőt édesanyám is nagyon jó rajzoló volt. Négyen vagyunk testvérek, a bátyám, Levente is rajzolt, a nővérem, Emese pedig szinte élete végéig festett. A húgom, Gyöngyi inkább kézimunkázott, és nagyon jól énekelt – az is művészet! Tehát semmilyen képzőművészeti szakkörre vagy iskolába nem jártam, inkább passzióból festettem. A téli hónapokban annak idején még -30 fokos hidegek voltak. Apám olyankor begyűjtött az irodában, odainvitált minket, és egész nap ott voltunk, a fő foglalkozásunk pedig a rajzolás volt. Különben a falu könyvtára az irodánkban volt, így olvastunk és nézegettünk képeket is, főleg művészeti albumokat.

Később az újvidéki Iparművészeti Középiskolába járt, ahol szakszerű oktatásban részesült. Hogyan került ebbe az iskolába?

– Harasztiból átköltöztünk Rétfaluba, és egy nap apám azzal a hírral jelentkezett anyámnak, hogy „Újvidéken megnyitották a művészeti középiskolát. Hunor szeret rajzolni, beadjuk oda!” Ez volt életem legboldogabb napja. Apámmal együtt mentünk el Újvidékre, mert akkor még nemigen ismertem a szerbhorvát nyelvet. Ott kiderült, hogy hat napig tart a felvételi vizsga, de én akkor már három napot késtem. Szerencsére be kellett mutatni az otthon készült rajzaimat is, és mikor meglátták őket, külön megengedték, hogy rajzoljak a felvételin – így bepótoltam azt, amit elmulasztottam. Ott találkoztam először szakemberekkel, akik utat mutattak. Az egyik tanárnő beállított egy modellt, amelyet le kellett rajzolni, és akkor rákérdezett: „Megnézte maga azt a modellt a másik oldalról is?” Nemmel válaszoltam: „Akkor nézze meg!” Ezek különben oszlopszerű szobrocskák voltak, két görög oszlop volt beállítva. Megnéztem, és mindjárt láttam, miről van szó, hogy így jobban fel lehet fogni az oszlopnak a formáját. Megkérdeztem, hogy rajzolhatok-e másikat, és mondta, hogy igen. Láttam, hogy örül, hogy hajlandó vagyok másikat készíteni, és akkor mindjárt rendben volt minden. Végigcsináltam a további három napot, abban benne volt a rajzolás, a festés és a szobrászat. Volt egy történelemtanárr is, aki látni akarta, hogy mennyire ismerjük a történelmet. Feltett nekem egy kér-

dést a szerb történelemből, de én mondtam neki, hogy ne haragudjon, de én szerb történelmet nem tanultam sohasem, beszélhetek-e a magyarok bejöveteléről a Kárpát-medencébe? Tudniillik a kezembe akadt egy történelemkönyv, és abból én a vizsga előtt fél órával elolvastam ezt a részt, és kértem, hogy ebből vizsgálzzak. A tanár megengedte, és elmondtam szerbhorvátul, ami nagyon nehezemre esett, de valamit azért csak tudtam, mert rábólintott. Végül, mikor megtörtént az összesítés, és kirakták a táblára, kiket vettek fel, kiderült, hogy a nyolcadik vagyok a sorban. Azt mondták, ez nagyon szép eredmény.

A művészeti középiskolában megtanultam mindent, ami kellett nekem az életben: grafikát, festészetet, szobrászatot. Voltunk vagy nyolc-kilencen az osztályból, akik az Akadémiára készültünk, és fel is vettek mindannyiunkat, mivel ez valóban jó iskola volt.

Reklámgrafika szakon tanult tovább a belgrádi Iparművészeti Akadémián. Milyen volt művészeti hallgatónak lenni Belgrádban a 60-as évek második felében?

– Az Akadémián mondták, hogy bármelyik szakot választhatom, mert mindegyikben sikeres voltam, de ajánlják a grafikát, és előzőleg a középiskolában is grafikát tanultam, úgyhogy elfogadtam az ajánlatot. Persze én emellett festettem és egyéb művészeti ágakkal is foglalkoztam. A reklámgrafika mindenképpen művészet is, többször hangsúlyozták, hogy a képző- vagy iparművészet között nincs sok különbség. Belgrád kezdetben nem tetszett nekem, de aztán úgy megszerettem, hogy ott-hon éreztem magam. A Kalemegdan volt a legkedvesebb helyem. Oda sokszor kimentünk, meg a Száva és a Duna torkolatához. Természetesen kiállításokra is jártunk, végignéztük mindet. Olykor mi is szerepeltünk egyetemista tárlatokon. Az Akadémián Miloš Ćirić csoportjába jártam, a plakáttanárom pedig Boro Likić volt, de tanáraink voltak többek között, Mihajlo Petrov, Stjepan Fileki, Dragoslav Stojanović Sip, Živojin Piperski, Miodrag Vujačić, Mirski és Rudolf Gaberc is. Az Akadémián a rajz volt az egyik legfontosabb tantárgy, amit nagyon szerettem, és örömmel csináltam. Aztán volt az úgynevezett esti akt, azt is nagyon szerettem, amíg a modell állt 10 percre, addig én sokszor két-három rajzot is készítettem. Az esti aktot Ljubodrag Jale Janković oktatta.

1969-ben Zágrábban töltötte kötelező katonai szolgálatát, s közben számos vázlatrajzot készített. Milyen volt egy művész jelenléte a rideg és szigorú katonai közegben?

– Igen, Zágrábban voltam, nem nagyon választhatta meg az ember, hogy hova menjen. Volt a kaszárnyában egy szobánk, ahol aludtunk, mellette pedig egy üres szoba – én ott rajzolgattam és festegettem, nem is zavartak ebben. Egy nap az egyik főtiszt megkért, hogy csináljak karikatúrákat, amelyeket kiteszünk majd egy táblára. Csináltam is egy egész sorozatot a katonákról, úgy ábrázoltam őket, mint a sakktáblákat. Ezekhez egy olyan rajzot is készítettem, amelyen egy sakktábla volt körülrakva szögesdróttal. Jött is a főtiszt megnézni a táblát, amelyet egy ünnepség alkalmából raktak ki. Azt kérdezte: „Ugye, te művész, a művész azt rajzolja, amit gondol?” Erre mondtam, hogy igen. „És neked ilyen ferde véleményed van a katonaságról?” Hát erre nem volt mit mondanom. „Gyorsan szedd le azokat a rajzokat, mert baj lesz!” Úgyhogy a karikatúrám nem igazán értékelték, én pedig főleg ilyen rajzokat készítettem. A katonai szolgálatom alatt bejártam a zágrábi Ady Endre Művelődési Egyesület klubjába, és ott megengedték, hogy csináljak egy kiállítást. Így mindazokat a rajzokat, festményeket, amelyeket ottlétem alatt készítettem, azon állítottam ki. Ez volt az első önálló kiállításom.

Manapság jeles szabadkai képzőművészként tartjuk számon, pedig harmincévesen, 1971-ben érkezett a városba. Hogyan került Szabadkára?

– A leszerelésem után Eszéken éltem, ahol felkeresett Rózsa, Rehák László felesége, és meggyőzött, hogy jöjjenek Szabadkára, és végezzem a *Létünk* folyóirat műszaki szerkesztését. Lakást ígért, műtermet és állást a Tanítóképzőben. Hát ennél több már nem is kellett! Egyből elfogadtam az ajánlatot. Szabadkára jöttem, és bekapcsolódtam a mindennapi életbe, ami mondhatom, hogy nem volt egyszerű. Tudniillik úgy érkeztem a Tanítóképzőbe, hogy négy embernek a munkáját végeztem: rajzot, gyakorlatot, művészettörténetet, valamint módszertant tanítottam, és mindezt két nyelven, magyarul és szerbül. Emellett pedig a folyóirat műszaki szerkesztésével is foglalkoztam. Úgyszólván éjjel-nappal kellett dolgoznom ahhoz, hogy mindezt végigcsináljam. Harminchét évig dolgoztam pedagógusként. Nagyon leterheltek a tanítással, lakást és

műtermet csak sokára kaptam. Nem volt könnyű összekötni mindezt, egyrészt elvárták tőlem a művészi alkotást, és azt, hogy kiállításokon szerepeljek, de emellett az iskolai munkát is el kellett végeznem. Becsületesen készültem minden órára, az pedig komoly munkát igényelt. Igyekeztem, hogy a hallgatóim elsajátítsák a képzőművészeti kultúrát, amely számukra nagyon fontos tantárgy.

Műterme mindig volt?

– Nem volt állandóan műtermem. Egy ideig a Képzőművészeti Találkozóban, fent a „kakasülön” volt egy műtermem, amit később grafikai műhelylé alakítottak. Később évekre műterem nélkül maradtam, és kijártam a természetbe, az lett a műtermem. Főleg akvarellal dolgoztam akkoriban. *Torok Sándorhoz szakmai és személyes barátság is fűzte. Együtt jártak művésztelepekre, sőt együtt is állítottak ki, közös tárlatokon. Hogyan emlékszik vissza erre a barátságra, művészetileg is hatottak egymásra?*

– Mikor Szabadkára jöttem 1971-ben, meghívást kaptam az écskai művésztelepre. Ott ismerkedtem meg Torok Sándorral, és életre szóló barátságot kötöttünk – ami az ő 2006-ban bekövetkezett haláláig kitartott. Rendszeresen jártunk művésztelepekre Vajdaság-szerte, sőt Magyarországon és Franciaországban is. Sok helyen megfordultunk, volt hogy gyalog, volt hogy autóbusszal. Később vettem egy Fityót, így aztán autótól jártunk a művésztelepekre. Biztosan hatottunk egymásra, de Torok Sándor absztrakt művész volt, én pedig – ugyan tettem kirándulásokat az absztrakt világba is – mindig a reális határán alkottam.

1970 óta vesz részt a művésztelepek munkájában, sőt némelyiknek alapító tagja is. Emlékszik-e, melyikhez csatlakozott először?

– Écska volt az első művésztelep, ahová meghívtak. Ott csak egyszer jártam, de készítettem egy linómetszet-sorozatot. Később Torok Sándor barátom – ahogy mondani szoktam – becsurgatott a csurgói művésztelepbe. Baráti alapon kapcsolódtam ehhez a társasághoz, mondhatom, hogy az ott alkotó művészek, mint Török István, Torok Sándor, Magyar János, Bíró Miklós szépen fogadtak, és én is szívesen csatlakoztam hozzájuk. Jól éreztük magunkat együtt. A találkozásokon mindig akadt egy kis harapni és innivaló, de az alkotásról sem feledkeztünk meg. Sokan kritizáltak, hogy akadémikus létemre amatőr csoporttal paktáltam le, de én barátként vi-

szonyultam hozzájuk. Török István családi házában tanyáztunk, kijártunk a szabadba, hol Palicsra, hol Ludasra, különböző tanyákra, és együtt dolgoztunk. Rajzoltunk, festettünk, vagy csak fotókat készítettünk, és ezek alapján alkottunk otthon, végül pedig együtt állítottunk ki.

És egy-egy művésztelep alapítására, mint például a moravicai 9+1 Művésztelepére, hogyan került sor?

– Egy alkalommal Szabadkán éppen egy papírkereskedésbe készültem belépni, és véletlenül összefutottam Novák Mihállal. Szóba elegyedtünk, és nagyon jól összebarátkoztunk. Említettem neki, hogy Torok Sándor is bácskossuthfalvi, és jó barátságban vagyunk, menjünk fel a műtermébe a Városházán. Ott kiderült, hogy ő is amatőr művész. Addig-addig beszélgettünk, míg megállapítottuk, hogy jó lenne Moravicán művésztelepet létesíteni. Novák Mihály különben órás-ékszerész volt, és valahányszor elmentünk Moravicára, mindig betértünk hozzá az órás-műhelyébe, amely ott volt a központban. Ez barátság volt és maradt, ehhez csatlakoztak mások is, mint például Ács József, Zsáki István, Török István, Benes József, Petrik Pál, Petrik Tibor, és ifjabb Novák Mihály, aki fényképezte a társaságot.

A ma már nagy hagyománnyal rendelkező zentai művésztelepen a 70-es évek végétől a programművészetet művelték, azaz aktuális vajdasági problémákkal foglalkoztak. A témákat leggyakrabban Ács József, a művésztelep alapítója és oszlopos tagja adta meg. A kollektív munka magára hogyan hatott?

– Igen, a zentai művésztelepnek is tagja voltam, rendszeresen jártam oda. Ez Ács József művésztelepe volt, neki pedig az volt a vesszőparipája, hogy a művészetet összehozza a termeléssel. Mindig mikor művésztelepre mentünk, angazsált egy agronómust, vagy valakit, akinek köze van a mezőgazdasághoz, hogy tartson nekünk előadást. Különböző témákról beszélgettünk velük, például a paprika- és cukorrépa-termelésről, a jószágok tenyésztéséről – ebből merítettünk ihletet. Mi nem ott dolgoztunk a művésztelepen, hanem otthon alkottunk. Ott csak megkaptuk az útmutatást, hogy mivel foglalkozunk, úgyhogy egymásra nem hatottunk, teljesen más jellegű volt az alkotásunk. Lehet, hogy ez volt a jó, ahányan voltunk, mindenki másképpen látta ugyanazt a témát.

Számos magyarországi művésztelepen is megfordult. Miben különböztek ezek a hazai művésztelepektől? Volt-e lényeges különbség köztük?

– Az alkotás itt is, ott is természetes volt. Le kellett adni egy-két munkát, tehát a művet be kellett fejezni. A művésztelepek alapvetően abban különböztek, hogy milyenek voltak a körülmények. A hortobágyi művésztelepen például ketten-hárman voltunk egy helyiségben, és mindenki egészen másképpen dolgozott. Hajdúböszörményben pedig mindenki külön tantermet kapott, én sokszor öt-hat munkát is elkészítettem. Bizonyos értelemben hatottunk egymásra, de az alkotások teljes egészében különböztek egymástól. Minden művésztelepnek külön profija volt.

A tanulmányutak meghatározóak minden művész életében. Számos országot körbejárt a karrierje során. Honnan tért haza a legtöbb élménnyel, a legtöbb útravalóval?

– Egy alkalommal Eszperantó Kongresszusra utaztam Kínába. Erre az útra Székely Tibornak köszönhetően jutottam el, akihez baráti és művészeti kapcsolat is fűzött. Székely Tibor adott ki egy kis folyóiratot, egy 10–20 lapos kis brosúrát, amelynek *Velo* (eszperantóul Vitorla) volt a címe, és engem bízott meg azzal, hogy rajzoljam meg a címlapot, valamint az eszperantó világplakátot. Tehát mint művész csatlakoztam Székely Tiborhoz, és ő szervezte meg a pekingi kongresszust is, amin négyen vettünk részt: Korhecz Tamás, Almási Magda, Székely Tibor és jómagam. Székely Tibor repülővel, mi pedig vonattal mentünk és jöttünk. Maga a vonatút több mint egy hétig tartott. Pekingben kilenc napot töltöttünk, kirándultunk is, de főleg a kongresszuson voltunk. Néha Korhecz Tamással külön programokat csináltunk, ismerkedtünk Pekinggel, múzeumba és színházba mentünk. Rajzolgattam, fényképeztem, és mikor hazajöttem, az ottani élmények alapján alkottam. Kínai papírokat is hoztam haza, de még vannak onnan hozott rajzszerszámaim, amelyeket ki se próbáltam, nagy becsben tartom őket. A kínai ecseteimet néha használom, egészen mások, mint a mieink.

Nagyszámú cég, intézmény, egyesület stb. számára tervezett arculatot és logót, mindegyik egyedi a maga módján. Beleszóltak a megrendelők a terveibe, vagy szabad kezet kapott?

– Nem volt semmilyen bebeszolás. Iparművészeti alkotásoknál nem írják oda az alkotó nevét, így több munkámról nem is tudják, hogy én készítettem. Most már néha megkérek valakit, hogy besegítsen a számítógépen, de akkor is én adom meg, hogy mit és hogyan csináljanak.

Szinte minden hagyományos festészeti technikában alkot: olajképek, pasztellek, akvarellek képezik képzőművészeti opusát. Milyen tényezőktől függ, hogy egy-egy elképzelést milyen kifejezőeszközzel valósít meg? Melyik technikát alkalmazza legszívesebben?

– Attól is függ, hogy milyen eszközöm van kéznél, például a művésztelepen melyek voltak elérhetőek, de ezeket a technikákat párhuzamosan alkalmazom. Egy időben volt, hogy az akvarellt műveltem főleg. Ha művésztelepekre megyek, akvarellt, pasztellt és akrilt viszek magammal. Az akril már teljesen felváltotta az olajat a festészetemben. Volt egy olyan eset, hogy kiállításra készültem, mikor még a Képzőművészeti Találkozóban volt a műtermem, és éjszaka dolgoztam, mivel másnapra el kellett készítenem egy munkát. Olajfestékkel dolgoztam, és bár az ablakaim nyitva voltak, a hígító, amit alkalmaztam, olyan intenzív volt, hogy szinte mérgezést kaptam tőle. Ettől kezdve egyre kevesebbet alkalmaztam az olajat.

Gyakran merít motívumokat a népi vallásosság szimbólumtárából. Ez különösen érdekes, ha figyelembe vesszük, hogy sokak képzetében a református hit és a képzőművészet egymást kizáró fogalmak.

– A festészetembe belekerültek szakrális motívumok is, bár a reformátusok valóban ritkán ábrázolnak vallási témákat. Kifejezésem jelképes, egyszerű és sokszor szimbólumokban fejezem ki magam. A Hajdúságban felfedeztem a temetőt, sokat rajzolgattam csónakfákat. Hogy ez honnan jött? Volt egy ismerősöm Hajdúböszörményben, Bársony Sándorné, aki megkért, hogy csináljak csónakfa-tervet a férjének. Végül annak alapján készítették el a csónakfát a hajdúböszörményi temetőben.

Úgy tűnik, az Aracs rendkívül fontos az Ön számára az utóbbi húsz évben. Mi jut eszébe, ha ezt a szót hallja?

– Gubás Jenő és Gubás Ágota álmodták meg az *Aracsot*, a délvidéki magyarság közéleti folyóiratát, amelynek a pusztatemplom a névadója. Ők bíztak meg azzal, hogy tervezzem meg a folyóirat fedőlapját,

és azóta is a művészeti szerkesztője vagyok a lapnak. Amikor felkértek erre húsz éve, akkor egy barátommal elmentünk az aracsi pusztatemplomhoz, amely rendkívül megihletett, rögtön körülfényképeztem, és sok rajzot készítettem a helyszínen. Később ezeket felhasználtam, egy egész sorozatom van róla, különféle technikákban, és mint egy színteret, mint a madarak tanyáját, mint egy különös építményt örökítettem meg. Számomra az aracsi pusztatemplom a magyarság megmaradásának a szimbóluma ezen a tájon, és ilyen formában alkalmazom.

Nagy szenvedélye a néprajz, pontosabban a régi tárgyak gyűjtése, tanulmányozása, valamint azok dokumentálása tanulmányrajz formájában. 1982 óta egyfajta helytörténeti múzeum is működik Harasztiban, amelynek az alapját a Gyurkovics-gyűjtemény képezi. 2015-ben pedig Bölcsőtől a fejfáig címmel jelent meg egy album, amely ezeket a rajzokat tartalmazza. A néprajzi motívumok visszaköszönnek képzőművészetében is. Mikor fedezte fel néprajzkutatói énjét?

– Már gyerekkoromban, Harasztiban elkezdtem gyűjteni a néprajzi tárgyakat, és ez a gyűjtési szenvedély megvan bennem a mai napig is. Ily módon készült el a néprajzi gyűjtemény, amelynek megtöltésével a mai napig foglalkozom. A szüleim nem támogattak ebben, de régészeti gyűjteményt is csináltam. Sőt anyyira megszállott voltam, hogy magam is foglalkoztam ásatással. Tudniillik, apám a kertben talált régészeti tárgyakat, két háromlábú agyagedényt, még valami szemcsék is voltak benne, valószínűleg magvak. Ez engem arra serkentett, hogy tovább keressék azon a helyen. Különböző cserépdarabokat találtam, de sajnos azok nem voltak olyan jelentősek. Mindennel foglalkoztam, ami néprajzzal és régészettel kapcsolatos. A Gyurkovics helytörténeti gyűjtemény legalább ezer néprajzi tárgyat számlál, nincs is mind kiállítva. A tanítványaimtól is kaptam nagyon sok anyagot, volt, amit vásároltam – rendszeresen kijártam ugyanis a szabadkai ócskapiacra. Főleg a köcsögöket szeretem, külön patinájuk van és kedvesek számomra. Bennem van a gyűjtési szenvedély, ennek kapcsán pedig olyan dolgokat fejezek ki, amik az értékmérésre vonatkoznak. A népi építészet is érdekel. Apám csúzai származású volt, Csúzán pedig ott vannak a borpincék, amelyeket

szívesen rajzoltam és festettem, úgyhogy a munkásságom kapcsolódik Baranyához is.

2022 elején a Szabadkai Kortárs Galériában (a valamikori Képzőművészeti Találkozóban) fog megrendezésre kerülni retrospektív tárlata, Szabadkára érkezésének ötvenedik, születésének pedig nyolcvanadik évfordulójára. Mit vár ettől a kiállítástól?

– Szeretném bemutatni az eddigi alkotásaimat. Harminchét évig voltam pedagógus, azon kívül betöltöm az életem nyolcvanadik esztendejét, szeretném megpecsételni ezt a dátumot.

Manapság mit csinál? Szokott-e még alkotni?

– Úgy érzem, mindennap tenni kell valamit annak érdekében, hogy tovább lépjen az ember az életében, a munkájában. Én az egész életemet a munkásságomra alapoztam, és a mai napig is ezen dolgozom, szeretnék minél többet festeni, rajzolni, és ha megérem, akkor lesz még kiállításom ezentúl is.

JÓDAL RÓZSA

Aki életet lehel az agyagba

Ninkov K. Olga: *Nemes Fekete Edit kerámiaművészete*. Forum, 2019

A Forum Könyvkiadónak mindig is szívügye volt vajdasági képzőművészeink munkásságának népszerűsítése. Számos, festőinket, szobrászaikat, fotóművészeinket bemutató monográfiáinak, valamint műveik reprodukcióival teli értékes albuma ismert. 2019-ben egy, bizonyos értelemben mégis rendhagyó könyv hagyta el a Forum Könyvkiadó nyomdáját: Ninkov K. Olga neves művészettörténész *Nemes Fekete Edit kerámiaművészete* című monográfiája végre egy keramikusról és egy nőről szól. Az 1978-ban indult kismonográfia-sorozat több év kihagyás után a kortárs képzőművészethez kanyarodik vissza. Ráadásul a sorozatnak ez az első kötete, amely egy iparművészt mutat be. Ez a kétnyelvű album azonban nemcsak szándékában figyelemre méltó, hanem tartalmában, megvalósulásában és kivitelezésében is szívet-lelket gyönyörködtető. Hogy csak a „külsőségeknél” maradjunk: a kötetet nyolcvan színes reprodukció, táblakép és számos rajz, vázlat és dokumentumfotó teszi olvashatóvá.

Ninkov K. Olga, a szabadkai Városi Múzeum művészettörténésze kiváló ismerője vajdasági képzőművészeinknek, így a könyv megjelenésekor munkásságának fél évszázados évfordulóját ünneplő, hetvenöt éves Nemes Fekete Edit opusát is évtizedek óta figyelemmel kíséri. A szerző szakmailag hiteles, színes, fordulatossá, közvetlen előadásmódjában először is a művésznő Kishegyesen és a környező tanyavilágban töltött, cseppet sem rózsás gyermekkorát ismerhetjük meg. Ezeremester édesapját még öt éves korában elvesztette, ami után özvegy édesanyja keserű, önmagát sem kímélő vad akarással vezető gazdává küzdötte fel magát. Gyereke-

it, így csípőficammal született kislányát sem kímélte. Megkívánta tőlük, hogy a nehéz munkából ők is zokszó nélkül kivegyék a részüket. „Ha látott, akkor mindig kiabált rám, hogy ne sántítsak. Még a születési hibámból eredő fájdalमत sem volt szabad kimutatnom, nemhogy érzelmeket. Lehet, hogy a szeretet valahol vágyként megmaradt bennem. A nagynénik szeretetét megkaptam, az anyám viszont a fennmaradásért küzdött, de utólag megismerve az életet, őt igazolva, azt mondom, ennek így kellett lennie, mert nem nevelt sem betegnek, sem nyámulának, hanem egy egészséges embernek, akinek meg kellett harcolnia mindennel, hogy ugyanazt elérje, ami az egészséges embernek megadatik” (8) – nyilatkozta gyermekkoráról Nemes Fekete Edit. Miután még iskolákora előtt Zágrábban megműtötték, negyedévenként vissza kellett járnia kezelésre. Kis Golgota volt ez a javából, ami felnőttkorában gyakran megisméltódott: időnként évekre fel kellett hagynia a munkával, mivel újabb műtéteken esett át. Mégsem törte meg a szenvedés. Hogy iskolába járhasson, a tanyáról Kishegyesre, két nagynénjéhez és nagybátyjához költöztették. Ott végre megkapta az annyira áhított szeretetet. Imádott nagynénjei alakját később alkotásaiban örököltette meg. Külön érdekessége a kötetnek, hogy Nemes Fekete Edit tanulmányait és munkásságát követve egyúttal képet nyerhetünk a vajdasági kerámiaművészet indulásáról, fejlődéséről és virágkoráról, valamint fokozatos hanyatlásáról is. A művésznő 1965-ben diplomázott az újvidéki Iparművészeti Középiskola kerámia tagozatán, amely ma már nem létezik. 1969-re elvégezte a Tanárképző Főiskola képzőművészeti szakát is, majd a szabadkai Dekor vállalat tervezője lett. A kishegyesi kerámia művésztelepnél még helybeli diákként lett a tagja 1962-ben, s 1990-ig állandó résztvevője maradt, 1971 és 1981 között pedig a vezetőjeként tevékenykedett.

Kezdetben népi motívumokkal díszített tányérok és szobrokat készített, majd majolika-mázás színes figurákat: madarat, tyúkocskát, kislányt, napraforgót. Fafűtéses égetésű munkáin a mázak színei tompábbak. A hetvenes évek elején elhagyta a színes mázakat, és a monokróm agyagkezelés híve lett. A kísérletezés évei következtek. Falra akasztható lapokból formált domborműveket készít, anyagként pedig terrakottát

használ. Ismételten meg-megújul. Állandóan keres, kutat. Új témákat és újabb formákat. Asszonyalakokat kezd sorozatosan megformálni. Ennek évtizedekig valóságos megszállottja. Sorra születnek az ülő, álló, távozó anyákat, asszonyokat ábrázoló kerámiái.

Kiállítások, betegségek, műtétek, rehabilitáció. Sorra halnak meg a szerettei. Ez a mélypont. Három és fél éves kényszerszünet után nem bírja ki, ismét kezébe veszi az agyagot, hogy beléje gyúrja a fájdalmát. Megszületnek a *Beteg vagyok* és a *Búcsú a gyerekektől* agyagfoltocskákból összeillesztett, gyerekeket simogató női alakok, s a kendős, hosszú szoknyás, légies *Távozók* borzongató vonulása. Itt már végleg felhagyott a korongolt eszközök használatával. Újabb halálesetek, újabb gyógykezelések következnek. Az $1+1=0?$ egy ágykeretben szétfeszített, kínokban vonagló női testet ábrázol, engem Frida Kahlo szenvedésképeire emlékeztetve. Terrakotta formában, természetes színekben megjelennek a *Rögök*. „Úgy éreztem, a betegségem ellenére is folytatnom kell a munkát. Formáltam az agyagot, lett belőle rög, s abban már benne voltam én is. Milliméternyi vékony agyagdrapériákból gyermeküket melengető, gondos anyák és lobogó hajú, széleseben száguldó nők álltak így össze” (32) – magyarázta az alkotó. „A rög, a föld a lét fenntartója. A lét alapja. Ugyanaz, mint az anya. Ez a kettő biztosítja a lét folytonosságát” (33) – írja egyik méltatója a rögökről, amelyek közé a *Csépe-plakett* első darabjai is tartoznak. Nem univerzálódott megoldásuk eltér az összes többi díjtól, amit Vajdaságban kiosztottak. Minden évben más-más Csépe-mű ihlette őket.

A kilencvenes évek elején készült a művésznő nagy horderejű, megrendítő, huszonkilenc részből álló *Menni, megállni, maradni...* című, patinás terrakotta technikával készült térinstallációja. „Alakzatai karakterük szerint három csoportba sorolhatók: a menetelés, a maradás, és a fejlődés jelképeire” (36) – írja róluk Ninkov K. Olga, majd hosszan elemzi az alkotást. Alkotójuk pedig többek között így nyilatkozik erről az óriási megdöbbenést, sikert és számos hazai és külföldi kiállítást eredményező monumentális alkotásról: „Amikor elkezdtem készíteni a *Menni vagy maradni* kiállítás anyagát, folyamatosan érkeztek térségünkbe a népirások borzalmi elől menekülő anyák a gyermekeikkel. Tele voltak az ál-

lomások, a parkok gyereket óvó asszonyokkal. Ez rendkívül fájdalmas látvány volt. (...) Azt meséltem el a munkáimban, hogy ezek az anyák mennyire védik a gyermekeiket. A védelmező anya gondban van, ta-kargatná a gyermekét, hogy ne lássák. A ház formáját adtam neki, hogy kifejezzem az oltalmazás erejét” (36). A sorozat sajtósági folytatása 2003-ban a hiány témáját fogalmazza meg több variáción keresztül. Engem a *Sirató asszonyházak* ragadott meg dülöngélő, sötét, egyszerre szenvedő, indulásra készülő nőket és furcsa, egyszerre háztetőt is, fejfedőt is ábrázoló figuráival. „A hiány érzése kerít minket hatalmába, amikor a kiűrtett falvakat, a kiűrésített házakat látjuk. A hiány, amikor az anyák elvesztik a gyermeküket, a meddőség” (37) – nyilatkozta róla a szerző.

Szagrális témákkal Nemes is a kilencvenes években kezd foglalkozni. Első műve ebben a témakörben a *Golgota* a csupán pár vonással jelzett Megfeszítettel és a magába roskadtan mellette silbakoló két nőalakkal. A mára már az egyházaskéri templomot díszítő *Keresztútról*, amelynek elkészítésében egy kéztörés is hátráltatta, ezt írja: „Az volt a mozgatóm, hogy minden embernek megvan a maga keresztje, s így született meg az alkalmazott megoldás, hogy leegyszerűsítem a keresztet: az egyik oldala ember, a másik kereszt” (39). Megrendítő hatásúak a Madonna-ábrázolásai. A *Makói Madonna* a Kisjézus fölé szeretetteljesen hajló édesanyával, és az őket védelmező házként egymásba kapaszkodó sötétfátylas nőalakokkal. A *Kálvária* a kintől ijéként megfeszülő, halotthalvány Fiú előtt megtörtén térdeplő Szűzanyával. A vigasztalan *Fiát sirató*. S az egészen különleges, hátborzongató hatást keltő *Siratók*, amelyen minden álló és fekvő alak egyúttal nyitott koporsó is, és tulajdonképpen a szatmárcsekei csónakfejfák ihlették.

1996-ban, a honfoglalás 1100. évfordulójára a Vajdasági Magyar Ünnepi Játékok felhívására *Hét vezér* című alkotását küldte el, amelyről dr. Szöllősy Vágó László, a szervezet főtitkára ezt írta: „Számomra ez volt a megrendítő erejű élmény: a találkozás ezzel az alkotással. Én innen datálom ismeretségünket, én innen kezdve csupa nagybetűvel írom a nevét” (42). Nem csoda hát, hogy a hannoveri Expo 2000 világkiállítás magyar pavilonjába is őt ajánlotta. Ekkor született meg a nagy formátumú *Legendák őrzői* című sorozat. A hannoveri közönség Nemes huszonöt alko-

tását láthatta, s utána számos más helyen is bemutatták őket. Ezek után a művészről két rangos vajdasági díjban is részesült: 2002-ben vehette át a szabadkai Dr. Bodrogvári Ferenc-díjat a 2001-es Képzőművészeti Találkozó megrendezett kiállításáért, majd a Forum Képzőművészeti Díjjal tüntették ki, több évtizedes munkásságának elismeréseként. A díj zsűrijének elnöke, Léphaft Pál karikaturista ezekkel a szavakkal nyitotta meg a *Legendák őrzői című* kiállítását Topolyán: „Most látható munkái szakrálisak, mert háromszög alakba csúcsosodnak, mint a ház, mint a menedék, az összekulcsolt kéz. És különben is minden őszinte művészet csodaváró és csodahívó, vagyis szakrális. Nemes Fekete Edit stációkat készített számunkra, egy kilenced erejéig álljunk meg előttük, és ismerjük meg önmagunkat” (43–44).

Hannoveri bemutatkozása révén 2001-ben meghívást kapott a Hódmezővásárhelyi Nemzetközi Kerámia Szimpózium öthetes művésztelepére. Itt mélyítette ismereteit a totemizmusról, a sámánizmusról, az ősvallásról, a taburól, a magyar mitológiáról. Vásárhelyre már kész tervrajzokkal érkezett. Ez alkalommal is oxidos patinás kőcserép technikával dolgozott. Négy alkotása készül a 2001-es szimpóziumon: *Nagy ősz*, *Lóáldozat*, *Emese álma* és *Az áldozó pap*. Az ismertetett monográfia fedőlapját is díszítő *Lóáldozatról* Ninkov K. Olga a következőket jegyezte le: „a stilizált, két figurából épített ábrázolást a régi magyar jogszokás emlékét őrző és a honfoglalás mondaköréhez tartozó fehér ló mondája ihlette” (45). Az egymáshoz simuló, egymáshoz szinte beszélő-gügyögő ember és állat összetartozásról és végtelen szeretetről árulkodik, amelyet a férfi két magasba tárt, az állatot átölelő karja csak megerősít.

2001-ben a ludasi művésztelepen Raffai Judit néprajzkutatóval a temetőt járva ismerkedik meg a régi fejfákkal és az elhunytakkal kapcsolatos hiedelmekkel. A megkereszteletlen újszülött keresztje például mindig névtelen maradt, de a gyászoló szülők vasszívceskét applikáltak bele, és kis réklit is akasztottak rá, hogy az újszülött ne fázzon, és ne ébressze fel sírásával az édesanyját. Megszületik *Pogánka* című különös gyermekkeresztje.

Egy újabb kényszerű betegeskedés kényszere világra hozza a látványos papírkollázsokat. A ciklusokban gondolkodó művészről egyik remekmű-

ve a *József Attila költészete* című sorozat, a másik a Bartók Bélára emlékező *Csak tiszta forrásból*, de tárlatain ott vannak az *Arany János balládáinak illusztrációi*, sőt az időközben keletkezett szén- és ceruzarajzok is.

Akaraterejét és alkotókedvét nem lehet megtörni. Amikor 2007-ben javult az egészségi állapota, újra visszalopakodott az elhagyott kedveshez: az agyaghoz. Ezúttal papírkollázs-tapasztalatait transzponálta agyagba. „Így születtek meg a papírkivágásokból jól ismert, éles metszéseket tartalmazó, perforált kerámiaszobrai a levegő témájára” (49) – írja Ninkov K. Olga.

Sajnos Vajdaságban egyre jobban csökken a művészkermikusok száma. A régi nagyok sorra távoznak el az árnyékvilágba. Az utánpótlásról pedig nincs, aki gondoskodik. Az újvidéki Iparművészeti Iskolában nem állították vissza a kerámia szakot. Az utolsó kanizsai Kerámia Szimpóziumot 1986-ban szervezték meg. A kishegyesi Kerámiai Művésztelep utolsó nagy összejövetele 1990-ben volt, a Szabadkán elindított országos szintű Kerámia Triennáléé pedig 2012-ben. Jugoszlávia fölbomlása, háború, rendszerváltás, gazdasági válság – a vajdasági keramikuskok ezek közepette valahogy magukra maradtak. Nemes Fekete Edit pályája mindenre ellenére töretlenül ível felfelé. Illetve a sok objektív, társadalmi nehézség, betegség ellenére, kényszerkiesések után is újra és újra képes talpra állni, formailag meg-megújulni, és mindig egyedül, a lelke legmélyéből eredőt, mint igazgyöngyöt, a művészetkedvelők elé szórni.

BORDÁS GYŐZŐ

A negatív tükörrel szemben

Lovas Ildikó Híd Irodalmi Díjához

A Híd Irodalmi Díj bírálóbizottsága (Antalovics Péter, Bordás Győző elnök, Góli Kornélia, Lódi Gabriella, Verebes Ernő) már a kiadott hivatalos kommunikében is jelezte, hogy ez a kissé furcsa című regény – az *Amikor Isten hasbara rúg* – tulajdonképpen egy eddig ismeretlen oldalról felvázolt portré Csáth Gézáról, azaz dr. Brenner Józsefről. Az íróról, a zeneesztétáról, a festőről, az orvosról és a szenvedélybeteg morfinistáról, a feleség-nyilkosról, az öngyilkosról. Talán mindenről, amit itt felsoroltunk, de egy eddig ismeretlen szemszögből: „megszólaltatva” édesanyját, feleségét és lányát, valamint magát Brenner Józsefet is gyerekként, fiúként és apaként. Az író már regényének alcímével megadja a kulcsot e prózát, drámát és verset ötvöző művéhez, miszerint mindez: *Rekonstruálás*. Igen, rekonstruálása mindannak, amit eddig Csáth életéről, írói és emberi magatartásáról, néha jó szándékból, néha annak mellőzésével összehordtak monográfiákban, tanulmányokban, értékelésekben, bírálatokban.

Az író eddigi nyilatkozataiban azt olvashattuk, hogy az életrajz helyreállításának szándékával (is) – teszem hozzá én az is-t – íródott a regény: kifelé tiltakozásként a beskatulyázás ellen, befelé viszont megérteni azokat a rugókat, amelyek a családon belül mozogtak. Arról is szól a regény, miként élhette meg a család mindazt, amit az irodalomtörténetet írók egy kicsit Kosztolányi szemével láttatnak, mintegy negatív tükörben.

Olvasva a regényt, Bori Imre egyik elemzése jutott az eszembe, miszerint a gyermek- és ifjúkor világát a vágy és a valóság határozza meg, amelyben a valóság álomszerű, az álmok, a vágyak pedig valóság jellegű voná-

sokat öltenek. Igen, Lovas Ildikó mintha az emlékvilághoz folyamodna, amikor megszólaltatja a polihisztor édesanyját, a feleséget és az író lányát. A regényt én ezért egyfajta dokumentarista, mondjuk úgy, hozzám is közel álló történetmondó prózának tekintem, hiszen valós személyek szólalnak meg benne olyan hangon, ahogyan eddig nem hallottuk őket. Leginkább Csáth Lánya üti meg fülünket, hiszen egy eddig számunkra ismeretlen – egy, a múlt század utolsó éveiben készült interjú alapján leütött – „alaphang” szólal meg belőle.

A regény arról szól, amiről minden jó irodalmi mű: az életről és a halálról, vagy ahogyan az író nő fogalmaz, a születésről és az elmúlásról, s ilyen értelemben a családtagok több nézőpontot villantanak fel. Lovas Ildikó egyik nyilatkozatában ezt úgy fogalmazta meg, hogy „leképeztem a valóságot”. Természetesen nincs irodalmi mű fikció, azaz hozzátevés és elvevés nélkül, így ebben a regényben is többek között azt is kerestem, amit nyilvánvalóan nehéz megtalálni. Lovas Ildikó írói módszere az, hogy szétszedi a Csáthról kialakított, mondjuk így, rosszindulatú képet, lehántja róla az előítéleteket, s főleg a női szereplők révén azt mutatja meg, mit jelent ilyen ember mellett élni.

Elnézést, hogy ismét személyeskedem, de az is megfordult a fejemben, hogyan olvashatta volna e művet Bányai János, aki szinte patikamérleggen mérte Lovas Ildikó négy eddigi regényét, a *Kijárat az Adriára*, a *Spanyol menyasszony*, *A kis kavics* és a *Cenzúra alatti* címűeket, hiszen már a *Spanyol menyasszony* kapcsán megjegyezte: „A múlt század elejéről való történet forrása Csáth Géza felesége, Olga tragédiába sodródó életének egy napba sűrített leírása, ami csak körvonalaiiban egyezik meg a Csáth család ismert, többször elbeszélte és bemutatott, hitelesnek vélt történetével, mert – eltérően a legtöbb eddigi leírástól és elemzéstől – Lovas Ildikó nem Csáth nézőpontját követi, nem a neves író és orvos áll regényének középpontjában, nem is az ő szenvedélyfüggősége és annak következményei, hanem Olga, a felesége, akiről a történet eddigi feldolgozásából kevesebbet lehet megtudni, kevesebbet az író és asszonya mindennapjairól, gondolatairól, az érzéseiről, mert ő, férjével ellentétben, nem vezetett naplót, viszont férjét, a mindennapi és testi közelségén kívül éppen naplójából ismerni meg.”

S akkor még valami: most Olgán kívül Csáth lánya is megszólal, s általa egy újabb, eddig ismeretlen hangot hallunk, méghozzá az életrajzok szempontjából is jelentőset.

A szöveg esztétikai minősége miatt valóban egy kicsit – vagy nem is kicsit? – mi valamennyien, olvasói is hasba lettünk rúgva!

SZALAI ELOR EMINA

Klamm tanár úr

László Sándor Vajdasági Magyar Művészeti Díjához

László Sándor 1961-ben született Törökkanizsán. 1984-ben végzett az Újvidéki Művészeti Akadémia színész szakán, Virág Mihály rendező osztályában. Pályafutását az Újvidéki Rádió drámai társulatánál kezdte, majd az Újvidéki Színház tagja lett. 1991-től a Szolnoki Szigligeti Színházban dolgozott. 1996-tól a Szerbiai Rádió és Televízióban hírolvasó, és egyben tanársegéd az Újvidéki Művészeti Akadémián, ahol 1998-ban osztályvezető tanárrá nevezték ki. Ezzel egy időben az Újvidéki Színház művészeti vezető posztját töltötte be 2002 májusáig, majd az Újvidéki Színház igazgatójává nevezték ki, amely posztot 2013-ig töltötte be. Több mint negyven eljátszott szerepével és rendezéseivel számos díjat érdemelt ki. Amikor a sikeres felvételi után 2001 októberében megkezdem tanulmányaimat az Akadémián, szégyenszemre semmit sem tudok róla. Csak azt érzem, hogy rettenetesen meg akarok felelni neki. A Tanár úr éles és szúrós szemei mindent látnak. Mindent észrevesznek. A készültség, a kialvatlanságot, a másnapot, a frusztrációk tömkelegét, melyekkel a színinövendék megkezdni útját a színésszé válás felé. Az utat, ami – és ezt is a Tanár úrtól tudom – végtelen. Mert tanulni mindig lehet, sőt, kell! Szigor, ugyanakkor végtelen türelem és megbocsájtás. Kemény szavak a jobb teljesítményért. Nincs lazálás, nincs munkakerülés (a híres „vátázní a krivinát”). A hihetetlen érzék, amivel megfejtí, hogy kinek mi a „kapaszkodója”, vagyis kiből melyik pedagógiai módszerrel lehet kihozni a maximumot. És az empátia... Mert a Tanár úr szenved, ha a diákja is. Végigkínlódja velünk a négy évet, végigjárja a fönn és lenn poklát. Mert nemcsak színészt akar belőlünk faragni, hanem jó színészt. És jó embert.

Művészt, aki láthatatlan csápjaival tapogatja a világot, a nézőt és annak lelkét. Igen... Kertészek szeretnének lenni. Gyomlálni a rosszat és érlelni a jót. Ezt is a Tanár úr tanítja.

Szóval a negyedik év végére, mire már az igazgatóm is lett a Tanár úr, már jól ismer. Kívülről-belülről. Akkor azt hiszem, hogy én is őt. De ez nem így van. A Mentor nem fedi fel magát. Továbbra is meg akarok felelni. Akarom, hogy az Újvidéki Színház sikeres és a nézők által szeretett előadásokat csináljon. Azt gondolom, visszatekintve, hogy ez sikerült is. Az Újvidéki Színház a minőséget, a csapatjáték erejét, a szorgalmat, a színházcsinálás és a színházba járás örömét és emelkedettségét képviselte a vezetése alatt. Akarom, hogy amit a színpadon és annak környezetében csinállok, az elismerést nyerjen a részéről. Mert bízom a szakértelmében és a rálátásában, mérvadó a véleménye. Ha tehetném, a mai napig kielemeznék vele minden előadást és színpadi megnyilvánulást. Kiképném a véleményét minden alakításomról. Egyrészt, mert tanulni és formálódni kell folyamatosan, és ezt a legkönnyebben (persze ez nem a legfájdalommentesebb módszer) úgy lehet, ha valaki fölhívja a hibáidra a figyelmet. Másrészt, mert olyan jó hallani, amikor elégedett.

Tanár úr, köszönöm az alázatot és a szakmánk iránti mély tiszteletet, amit belénk nevelt! Köszönöm a bizalmat és a lehetőségeket, melyeket igazgatósága alatt kaptam az Újvidéki Színházban! Köszönöm Klamm tanár urat, és a bátorságot, hogy megmutatta és kicsit „leleplezte” magát, a SZÍNÉSZTANÁRT. A szerepet és az előadást, amivel ismét csak oktat és nevel. Mert itt konkrétan megmutatja, hogyan kell. Hogyan kell erővel, szuflával és színészi jelenléttel végigvinni egyedül egy drámát, egy sort, egy traumát.

Éljen a Színház, és benne az ilyen meghatározó, mérföldköveket gyarapító és példamutató szakemberek!

ERŐS-BUNYIK LILI

Házi gyakorlatok a szeretetért

Palásti Andrea Forum Képzőművészeti Díjához

A 2020. évi Forum Képzőművészeti Díjat Palásti Andrea érdemelte ki, aki a tavalyi évben kimagasló eredményeket ért el a vizuális művészetekben, amivel nemcsak a vajdasági, hanem a szerbiai kortárs művészetek vonatkozásában is előremutató tevékenységet végzett. 2013-ban a belgrádi Októberi Szalon díját, 2016-ban pedig a Vajdasági Művelődési Intézet Kultúra Szikrái elismerését érdemelte ki. Tanulmányait az újvidéki Művészeti Akadémián kezdte 2004-ben, ahol fényképészetet végzett alap- és mesterfokon. 2015-ben szerezte meg interdiszciplináris doktori címét a belgrádi Művészeti Akadémián. Sokoldalú szakmai felkészültségéhez tartozik még a 2007-ben elvégzett filmkészítő kurzus, valamint az Erasmus-program által támogatott franciaországi tanulmányút 2009-ben. 2020-ban az újvidéki Művészeti Akadémián a szépművészetek doktora címet is megszerezte. Jelenleg ugyanitt a vizuális elemek tárgykörének tanára. 2006 óta számos programban vett részt. Ezek közül kiemelhetjük az Intra-program keretében megszervezett bécsi DTAFTA projektet, továbbá az ugyancsak bécsi Q21 Artist in Residence-t, illetve az Erasmus-program által támogatott tanulmányokat a pozsonyi Művészeti Akadémián. 2020-ban több csoportos kiállításon vett részt, mint például a bécsi *May I introduce: Alien! Of depressed monkeys and sensitive dodos* címmel meghirdetett online tárlat, valamint a *Hol kezdődik a jövő?, 91. Tavasz kiállítás* a Szerbiai Képzőművészek Szövetségének szervezésében.

Palásti Andrea alkotásairól elmondhatjuk, hogy olyan művészi-alkotói folyamatban fogantak, amely kilépett a tradicionális művészet keretei-

ből. Ez a művészet elgondolkodtat, rámutat a jelenségekre és megtanít dolgokra, miközben megkérdőjelezi saját magát is. Széles körű művészeti tevékenysége túlmutat a hagyományos vizuális és kurátori jellegén, a hangsúly a kulturális, földrajzi, történelmi vagy éppen mindennapi kérdésekre tevődik. Munkásságára jellemző az együttműködés más művészekkel, kurátorokkal, újságírókkal, történészekkel, tudósokkal, valamint a diákjaival a Művészeti Akadémián.

Ennek eredményeként jött létre a *Házi gyakorlatok* című kiállítás, amelyet a SULUV galériában mutatott be 2020-ban. Ez volt egyben doktori munkájának művészeti projektuma is, melyben a diákjain kívül más művészek, valamint családtagjai is részt vettek. Anyaga a konceptuális művészetekre alapozó műalkotásokból, fotókból, videókból, rajzokból, objektumokból, ready made-ekből állt össze. Nem a tradicionális művészeti elvekre figyel, hanem magára a gondolatra, a gondolati tényezőkre mint művészeti eszközökre összpontosít. Egy ilyen mű megalkotásában a kommunikáció az elsődleges. A fogalom az eszköz, amely a művészet mibenlétével foglalkozik – így magyarázza egyértelműen Joseph Kosuth, aki a konceptuális művészet atyja volt. Mi is valójában a művészet? Vagy milyen alapon minősítünk valamit művészi tárgynak? Ezekkel a mély kérdésekkel fordulnak önmagukhoz vagy a szemlélőkhöz az alkotók. A konceptualizmus jegyében született alkotások, installációk lehetnek olyan művészi tárgyak, amelyeket a megadott instrukciókat betartó személyek hoznak létre.

Ily módon született meg a *Házi gyakorlatok – Appropriáció és participáció egy művészeti projekt alkotói folyamatában*, amelyben intermedialis, kollaboratív művészeti munkaterv segítségével, megadott feladatok alapján, vizuális kommunikáció által osztják meg a résztvevők egymás között az információkat. A kreativitást serkentő gyakorlatokban a feladatok könnyen megoldhatóak, minimális felszereléssel, térbeli és időbeli erőfeszítés nélkül. A gyakorlatok a gyors, megtervezettség nélküli megoldásokat igénylik, valójában a vizuális, az esztétikai, a kreatív és a kommunikációs készségeket fejlesztik. Mindeközben megfigyelhető, hogy ezek az alternatív és edukatív művészeti stratégiák hogyan hatnak a kreatív gondolkodás fejlődésére. A *Házi gyakorlatok* tulajdonképpen folya-

matos munka, amely különböző személyi tréningekből áll. A programok többnyire irányítottak és egy család mindennapi megnyilvánulásait vizsgálják. Esetünkben Andrea családjának tagjait, akiket közelebből megismerhetünk az általuk megoldott feladatok alapján. A művész mindig önmagából indul ki, a saját nézeteit, értelmezéseit és világát mutatja be alkotásai által. Ily módon még közelebb kerülhetünk ehhez a világhoz, mert az alkotó nemcsak a saját énjét, hanem azoknak az embereknek a mindennapi tevékenységeit is bemutatja, akikkel szoros kapcsolatban él. Ezzel rámutat nemcsak a művészet fontosságára a családban, hanem a kapcsolatok szorosabbá fűzésének szükségességére, egymás felkarolásának elengedhetetlenségére és a szeretetre, amit a családtagok egymás iránt éreznek – ez az, ami elsődleges fontosságú a mai világ megingott értékrendjében. Családi fotók, rajzok és cetlik árulkodnak egy időszak pillanatairól. Önmagukban talán nem is jelentenének semmit, de megőrizve és rendszerezve egy egész generáció hagyatékát villantják fel. Humoros, felfedező elemzései a történelem, az identitás, a nemiség, a gazdaság és/vagy a politika kérdéseire utalnak. Ezért az otthoni gyakorlatok feltárják, hogy a társadalmi és kulturális jelenségek, valamint a politikai ideológiák hogyan befolyásolják a mindennapok alakulását.

Számunk szerzői

BORDÁS Győző (1948) író, szerkesztő

ERŐS-BUNYIK Lili (1983) festőművész, pedagógus

FEHÉR Viktor (1993) néprajzkutató, egyetemi tanársegéd

GYURKOVICS Hunor (1941) festőművész, pedagógus

HANNOS Gábor (1996) mesterszakos hallgató

HARKAI VASS Éva (1956) költő, író, irodalomtörténész

HORVÁTH FUTÓ Hargita (1974) irodalomtörténész,
egyetemi tanár

JÓDAL Rózsa (1939) író, szerkesztő

KUCOR Tamara (1995) művészettörténész

KURCZ Ádám István (1982) irodalomtörténész

MARKÓ Eszter (1996) mesterszakos hallgató

RUZSICSICS Ferenc (1985) mesterszakos hallgató

SZALAI ELOR Emina (1982) színész

TOMPA-HORVÁTH Iringó (1996) mesterszakos hallgató

VÁRADY Tibor (1939) jogtudós, jogász, író

A szám megjelenését a Szerb Köztársaság Művelődési és Tájékoztatási Minisztériuma, a Tartományi Művelődésügyi, Tömegtájékoztatási és Vallási Közösségi Titkárság, a Magyar Nemzeti Tanács, Újvidék Város Önkormányzata, a Bethlen Gábor Alap, valamint a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

nka
Nemzeti Kulturális Alap

Град Нови Сад

A jelen folyóiratban szereplő tartalmak nem feltétlenül tükrözik a kiadványt támogató Újvidék Város Önkormányzatának hivatalos álláspontját.

HÍD – irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat. – 2021. november – december. Kiadja a Forum Könyvkiadó Intézet. Igazgató: Virág Gábor.
Szerkesztőség és kiadóhivatal: 21000 Novi Sad, Vojvoda Mišić u. 1., telefon: 021/457-216; a Híd honlapja: www.hid.rs; e-mail: hid@forumliber.rs – A Szerb Köztársaság Tudományügyi és Technológiai Minisztériuma által tudományosnak (M53) minősített folyóirat. – Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza. – Előfizethető az Izdavački zavod Forum 840-905668-94-es számú lára (broj modela 97, poziv na broj [odobrenje] 16-80250-742131-00-04-820); előfizetéskor kérjük feltüntetni a Híd nevét. – Előfizetési díj belföldön 960 dinár. Egyes szám ára 200 dinár. Külföldre és külföldön egy évre 50 EUR – Készült a Sajnos Nyomdában, Újvidéken. – YU ISSN 0350-9079

CIP – A készülő kiadvány katalogizálása

A Matica srpska Könyvtára, Novi Sad

82+3

HÍD : irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat / Főszerkesztő Berényi Emőke. – 1. évf., 1. sz. (1934) – 7. évf., 15. sz. (1940); 9. évf., 1. sz. (1945)–. – Újvidék : Forum Könyvkiadó Intézet, 1934–1940 ; 1945–. – 23 cm

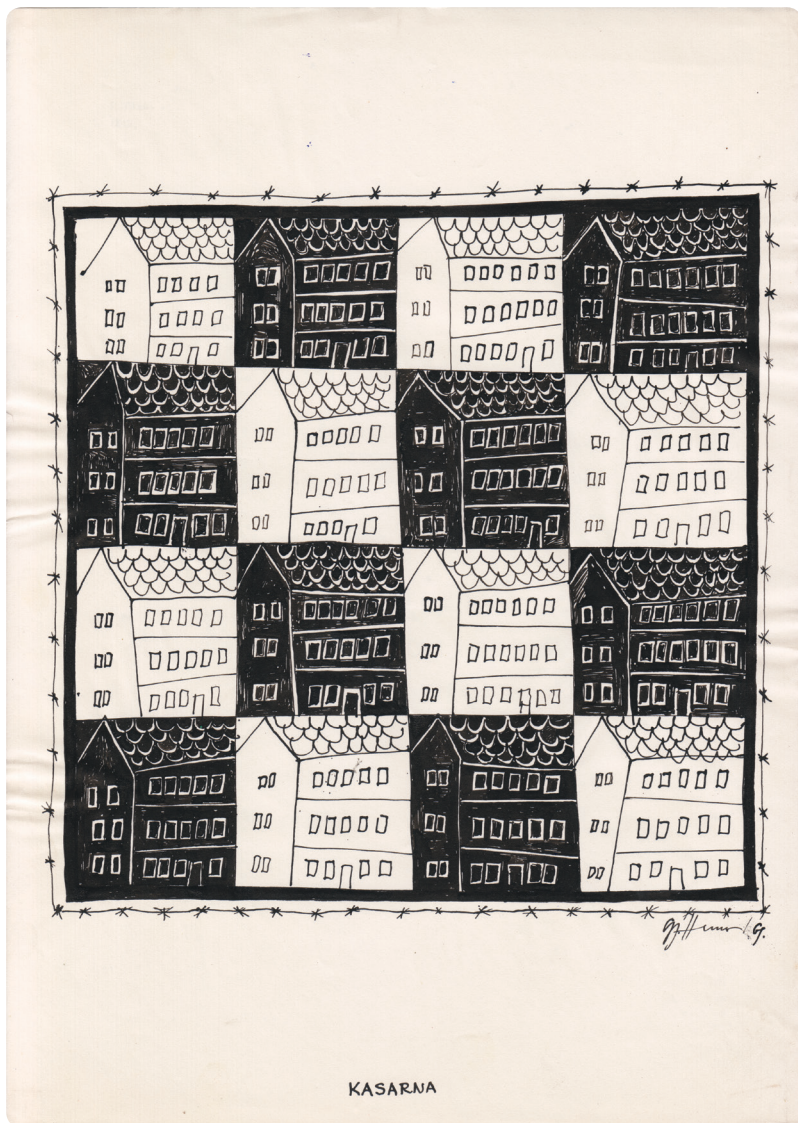
Havonta

ISSN 0350–9079

COBISS.SR-ID 8410114

KASZÁRNYA

(1970, TUSRAJZ, PAPÍR, 21×30 CM)

KASARNA

NYUGALOM

(1977, OLAJ, VÁSZON, 65×100 CM)

BARANYAI BOROSPINCÉK
(1980, OLAJ, VÁSZON, 100×140 CM)

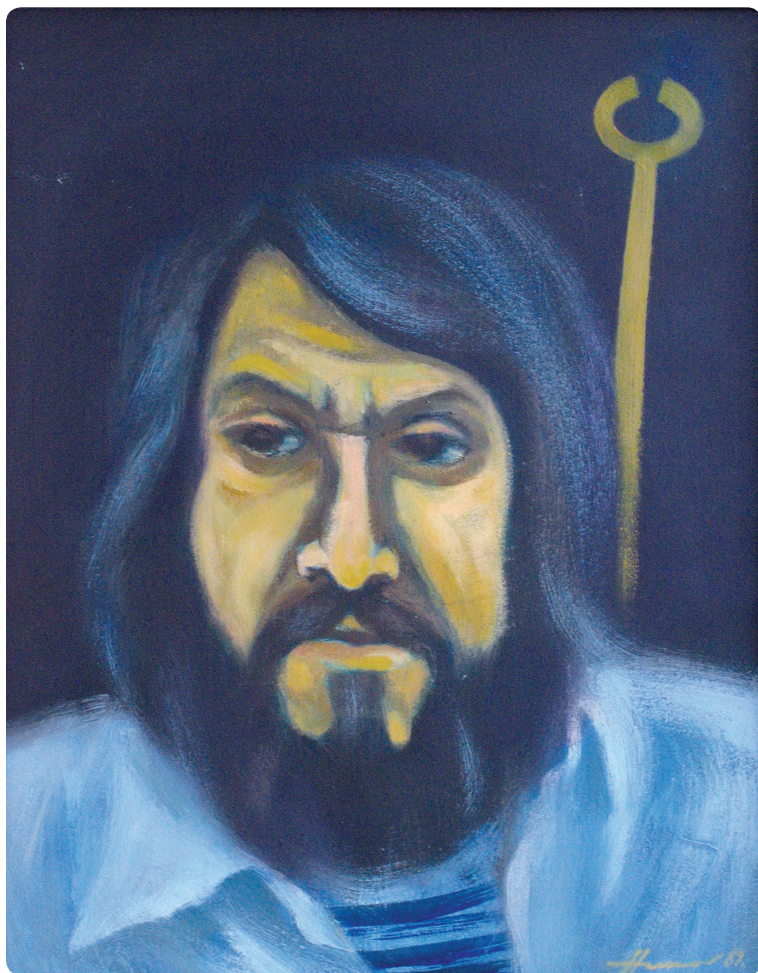
ÖNARCKÉP

(1988, OLAJ, FAROST, 30×30 CM)

TOROK SÁNDOR

(1988, OLAJ, VÁSZON, 50×35 CM)

ÚT

(1989, OLAJ, VÁSZON, 80×90 CM)

TARCAL

(1990, OLAJ, FAROST, 50×70 CM)

HAJDÚSÁGI CSÓNAKFÁK

(1993, AKVARELL, PAPÍR, 35×52 CM)

